

Visby Domkyrka – St:a Maria

Karaktärisering 2025 Del I

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2024/067567.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund.....	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Visby.....	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	8
Kyrkogårdens huvuddrag	8
Historik	11
Nulägesbeskrivning	22
Kyrkobyggnaden.....	48
Kyrkans huvuddrag.....	48
Byggnadshistorik	57
Nulägesbeskrivning	82

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handlägningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen

som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

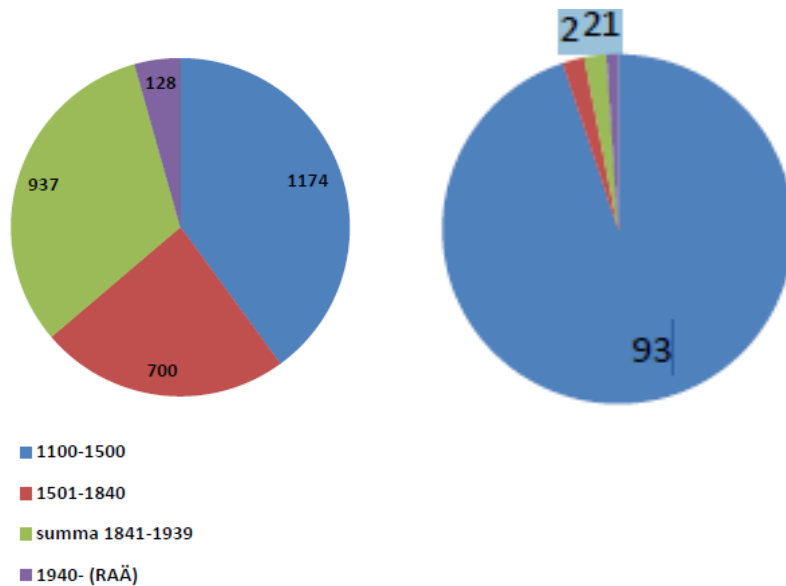
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobygget helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobygget. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnad över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpuppstatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida

kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

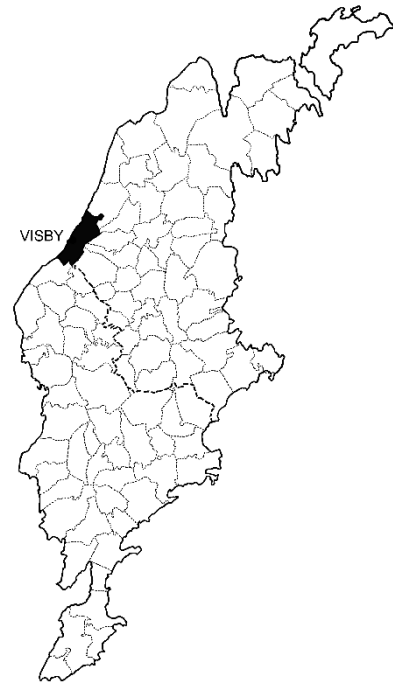
Omgivningar

Visby

Visby domkyrka S:ta Maria ingår tillsammans med kyrkorna Terra Novakyrkan och Visborgskyrkan i Visby domkyrkoförsamling. Visby domkyrka är belägen under Klinten i Visby innerstad, strax norr om Stora Torget.

Kyrkomiljön

Visby domkyrka S:ta Maria och dess kyrkogård är belägna i den norra delen av Visby innerstad. Den begränsas i söder av Kyrktrappan och bebyggelsen på tomt nr 37 i kvarteret S:ta Maria (”Johan Målares hus”), Ryska gränd och Södra Kyrkogatan, i öster av Kyrkberget, i norr och väster av församlingshuset och Västra Kyrkogatan.

Visby domkyrka S:ta Maria fotograferad från ovan, nordost 2024. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

Kyrkogården har i dag mer karaktär av en park med äldre högre träd. Marken närmst kyrkan i norr, väster och söder är belagd med gatsten. På kyrkans norra sida ligger församlingshuset och dess parkeringsplats som även den är belagd med gatsten. Kyrkogården sluttar delvis mot väster, den högsta punkten ca 30 m över havet är belägen i kyrkogårdens sydöstra hörn. Runt kyrkogården finns både äldre och yngre träd, buskage och roshäckar vilket ger den en grönska och rumslighet.

Visby domkyrka S:t:a Maria fotograferad från ovan, norr 2024. Foto Pär Malmros, Visby stift.

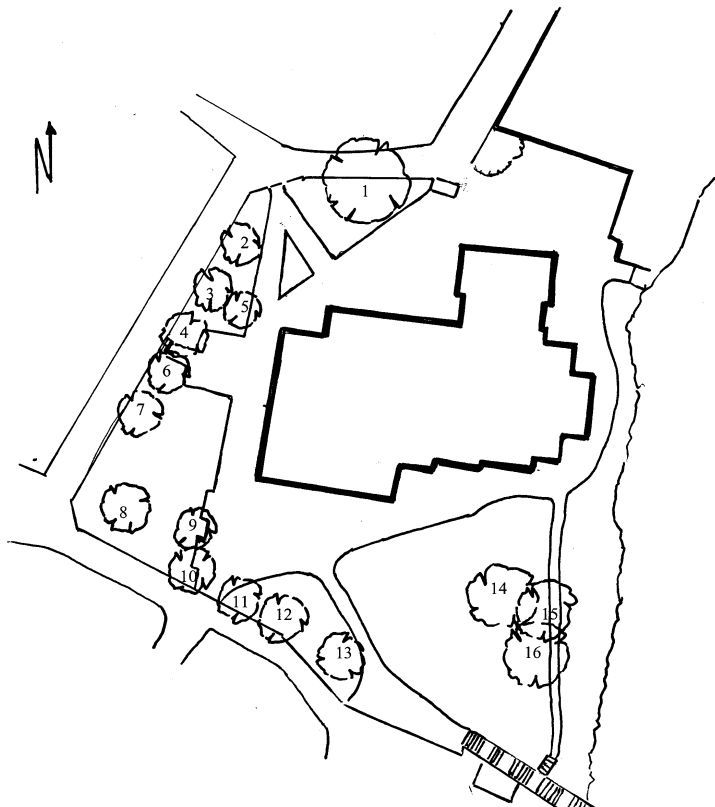
Visby domkyrka S:t:a Maria fotograferad från ovan, nordost 2024. Foto Pär Malmros, Visby stift.

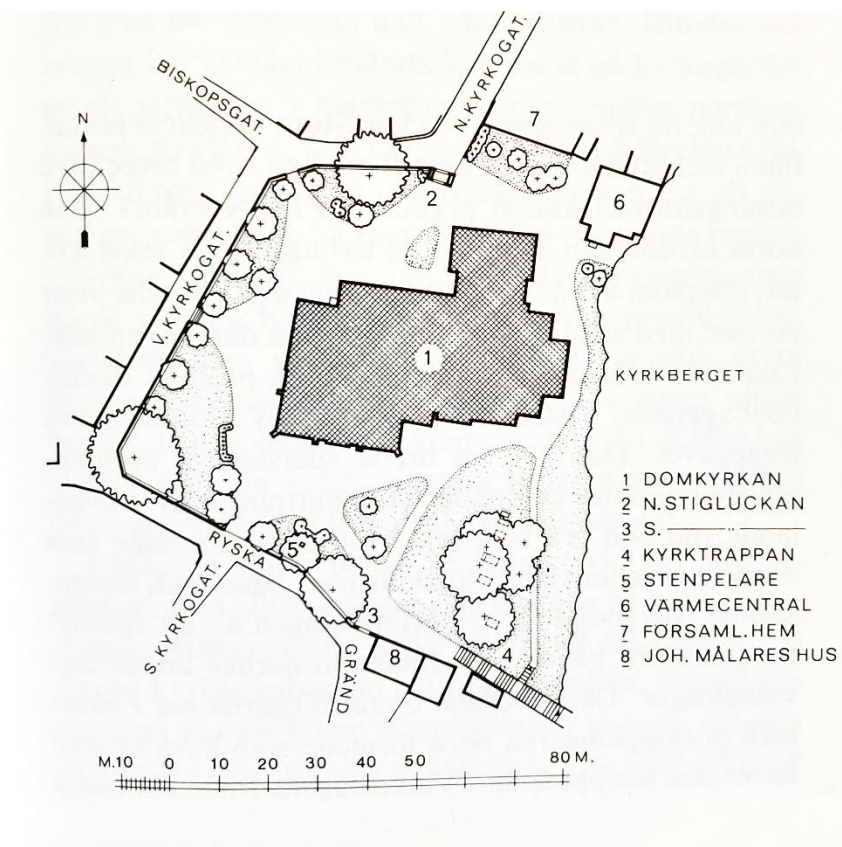
Visby domkyrka S:ta Maria fotograferad från ovan, söder 2024. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Visby domkyrka S:ta Maria fotograferad från ovan, sydost 2024. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Trädplan upprättad 2009 av Johan Arvidsson. Nr 1. hästkastanj, nr 2-4. parklind, nr 5-6. amerikansk hagtorn, nr 7. parklind, nr 8. bok, nr 9. amerikansk hagtorn, nr 10-12. parklind, 13. parklind, 14. skogslind, 15-16. skogslönn.

Situationsplan 1977. Ur Sveriges kyrkor (volym 175) 1978.

Historik

Kartor från 1646, 1750 och 1699 visar att kyrkogården har i princip haft samma utsträckning sedan medeltiden som idag. I väster låg kyrkogårdsmuren drygt en meter utanför nuvarande mursträckning och i sydväst bildade muren ursprungligen en spets mot Skolgatan som i mitten av 1600-talet blev avskuren. År 1790 och 1795 täcktes muren från Ryska gränd till Norra kyrkogatan med flis. I norr, mellan Norra kyrkogatan och skolhustomten uppfördes en stenmur vilken förhöjdes 1807 för att förhindra kreatur att ta sig in på kyrkogården. När skolhuset omvandlades till materialbod revs muren och en ny uppfördes 1859 mellan berget och Norra kyrkogatan i linje med materialboden. Denna mur togs ned under senare delen av 1800-talet.

Fram till 1789 tillhörde en del av kyrkogården som var ca fem meter bred och närmare 14 meter lång, fastigheten med Johan Målares hus. Den skiljdes från kyrkogården genom ett plank. Det medförde att trappan vek av med en båge mot norr. Efter att området förvärvats under senare delen av 1800-talet kunde trappan kunde rätas ut. Den har förmodligen gamla anor. År 1585 nämns en åker ”ovanför stentrappan hos Vår Frus kyrka”.

Kyrkogården hade fem ingångar varav fyra stigluckor, en i var väderstreck. Idag finns de norra och södra stigluckorna kvar. Den äldsta stigluckan som anses ha tillkommit under första hälften av 1300-talet står norr om kyrkan. Fortfarande i mitten av 1800-talet fanns en färäst (järngaller) i ingången för att hindra kreatur att ta sig in på kyrkogården. Den ersattes av nuvarande gravhäll från 1600-talet.

I väster låg tidigare en stiglucka, den så kallade ”Skolporten” och i nordväst låg Kaplansluckan. Det finns även sedan 1879 en ingång i det sydöstra hörnet via en trappa med räcke ned från Kyrkberget. Den södra stigluckan i burgsvikssandsten, kallad ”likporten”, uppfördes vid Södra kyrkogatans mynning, och flyttade österut till mynningen av Ryska gränd 1863. Stigluckan uppfördes med rik beslagsornamentik med Christian IV:s krönte namnchiffer och vapensköldar över släktena Hög och Holck. Jens Hög var länsherre på Gotland 1627-33.

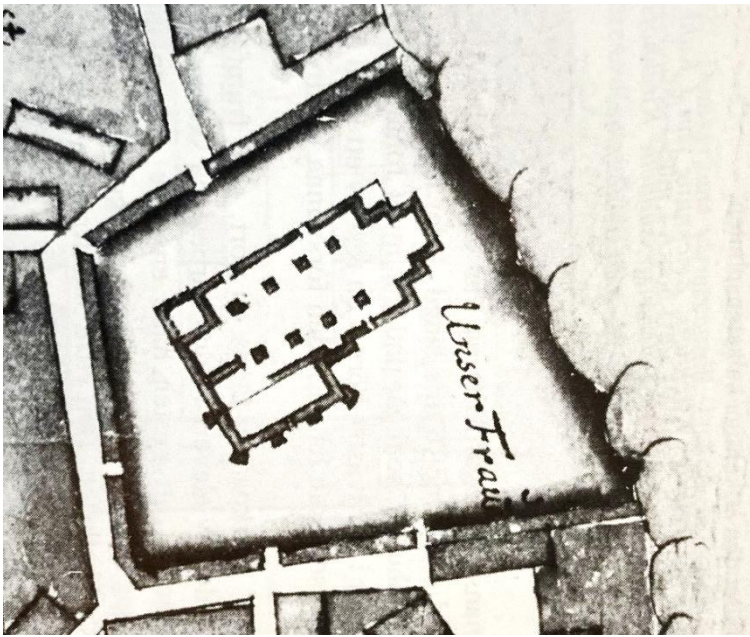
Sedan reformationen fram till 1830 var domkyrkans kyrkogård stadens enda begravningsplats. Därefter skedde begravingar på den nya kyrkogården öster om staden. År 1785 togs ett första beslut att avlysa kyrkogården som begravningsplats och det utfärdades ett förbud mot försäljning av privata gravplatser. I början av 1830-talet upphörde man också med gravsättningar inne i kyrkan. Golvet utgjordes av gravhällar och var ojämnt. Golvet lades om och i samband därmed tömdes gravar. Gravhällarna höggs om och de hällar som inte fick plats i kyrkan lades ute på kyrkogården, ca 200 stycken. År 1859 anmodades samtliga gravägare att styrka sin äganderätt. De överblivna gravvårdarna som inte någon hade anspråk på uppställdes vid Kyrkberget eller utmed avsatser på kyrkogårdens sydöstra del. 33 gravvårdar såldes till lasarettet vid Helge And's när det byggdes 1832-1838, eller användes vid anläggandet av den nya kyrkogården öster om staden. Gravhällar lades också ut på kyrkogården utmed muren. År 2025 till 800 års jubileet invigdes St:ta Marias Pilgrimspark med sex rastplatser, däribland altaret och labyrinten. Dessa markeras med vita plintar med qr-kod på.

Under senare delen av 1800-talet fick kyrkogården sin nuvarande utformning. År 1855 fanns planer på att ta ned den höga kyrkogårdsmuren och använda stenen till utbyggnad av Visby hamn. Något som inte realiserades. År 1861 väcktes ett nytt förslag att ta ned muren av Per Arvid Sæve vilket ledde till att muren revs 1863. Året därefter anlades terrassmurar. Trädgårdsmästaren John May anlätades för kyrkogårdens planering. År 1885 erbjöd sig planteringsgillet att utveckla kyrkogården till en rofylld plats med skugga, grönska och blommor, det vill säga en parkmiljö.

Utsnitt ur Braun-Hogenschild's karta från 1590-talet. Q = S:ta Maria. Väster om kyrkan ligger biskopsgården. Kartan anger vilka byggnader som fanns i Visby, men deras geografiska belägenhet och utformning stämmer inte med verkligheten.

På ett utsnitt av en karta av J. Meyer 1646 syns den mur som omgav kyrkogården samt ingångarna. Här är även markerat benhuset som låg norr om koret. Ur Sveriges kyrkor (vol 175) 1978.

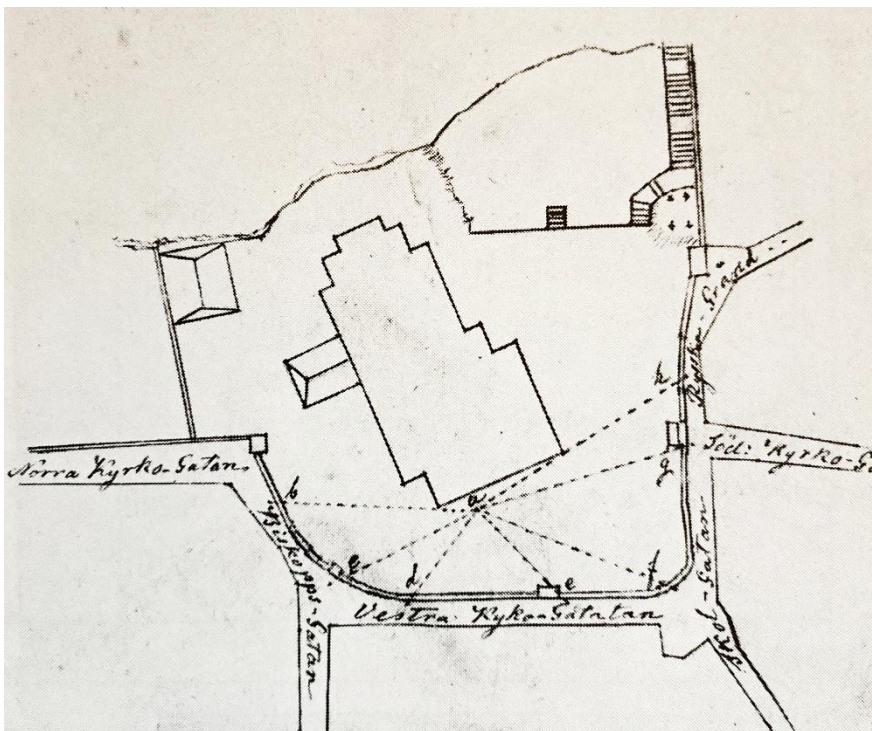
St:ta Maria kyrka och kyrkogård. Utsnitt av karta från 1750 upprättad av Johan Fineman. Kyrkogården har samma utsträckning som idag. Sydost om kyrkan syns kyrktrappan. På kyrkans norra sida är vedboden norr om tornet samt benhuset norr om koret markerade gula.

Den södra delen av kyrkogården. I öster nedanför Kyrkberget syns nyplanterade uppstagade träd. Här finns också en trädgrupp med äldre träd. Vid västra muren leder Skolporten i till kyrkogården. Här syns också ett par träd. Teckning av Jacob Gustaf Klingvall omkring 1820. Ur Fornlemningar i Visby 1823.

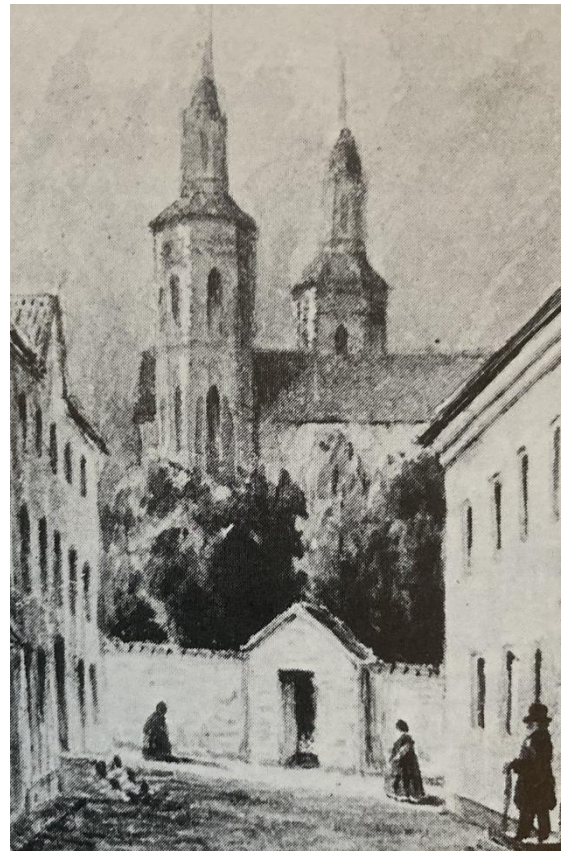
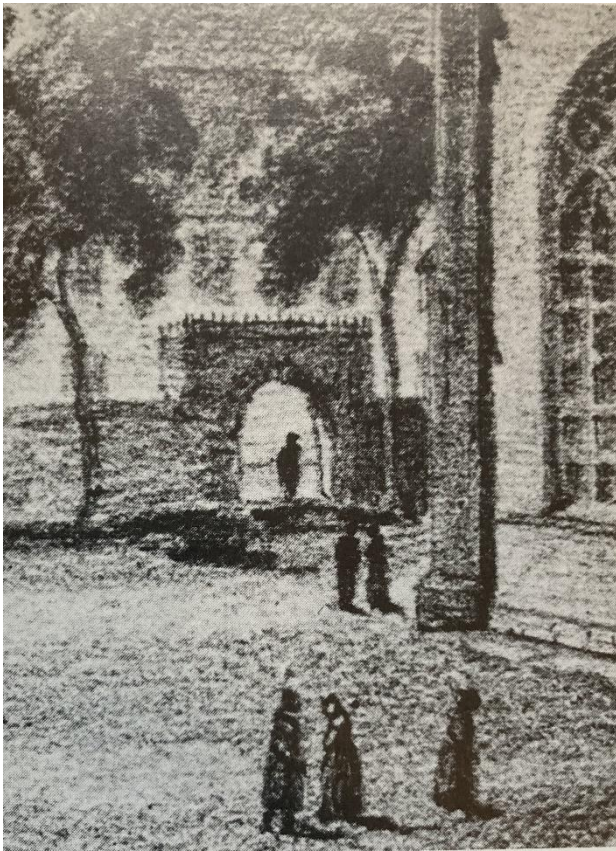
Den sydvästra delen av kyrkogården tecknad av Johan Kahl 1845. Den södra stigluckan står på sin ursprungliga plats vid mynningen av Södra kyrkogatan. Kyrkogårdsmuren har ännu inte tagits ned och längs muren ligger gravhällar som har flyttats ut från kyrkan. Vid muren finns planteringar av enstaka träd. I sydvästra hörnet syns de två bokarna som planterades 1800 kring en gravvård över Margareta Billberg. En bit öster om stigluckan står de stenfundament som finns kvar idag. Ur Sveriges kyrkor (vol 175) 1978.

En situationsplan från omkring 1890. Trappan upp på Kyrkberget gör en sväng ned på kyrkogården på grund av att ett litet område längst ned tidigare tillhörde en annan fastighet. Ur Sveriges kyrkor (vol 175) 1978.

Den norra kyrkporten tecknad från söder av P A Säre i mitten av 1800-talet. Till höger ett utsnitt som visar att en färäst (järngaller) fortfarande finns kvar i ingången. Här syns även de två drakhuvuden som flankerar sittnischen. Alvin, UUB.

Till vänster kaplansluckan tecknad av P A Säre i mitten av 1800-talet. Till höger Skolporten. Troligen teckan i mitten av 1800-talet. Tecknare okänd. Ur Sveriges kyrkor (vol 175) 1978.

S:ta Maria kyrka och kyrkogård tecknad från norr. Vid kyrkogårdens västra mur syns en trädrad.
Haeffner 1849. Gotlands Museums arkiv.

Ingången till kyrkogården fotograferad från nordväst. Foto Iwar Andersson 1939. ATA.

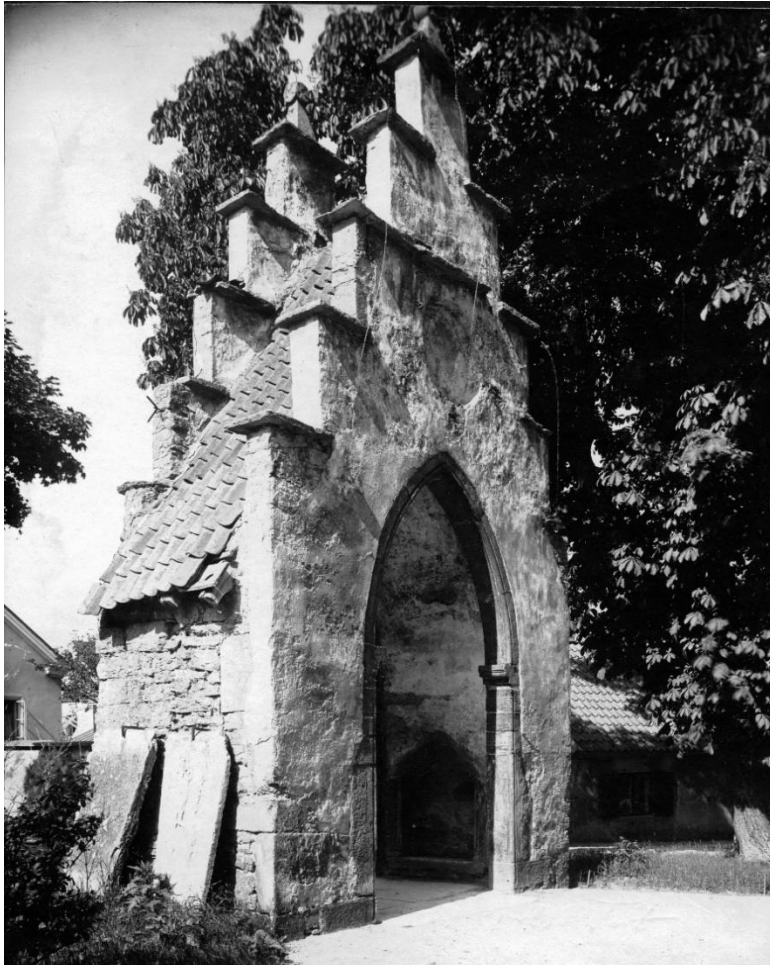
Den södra delen av kyrkogården. Foto J W Hamner 1900. ATA.

Den norra stigluckan fotograferad från söder under senare delen av 1800-talet. Foto okänd. Gotlands Museum.

Den norra stigluckan fotograferad från norr. Väster om stigluckan står ett äldre träd, möjligen hästkastanj. Foto Gösta Lundquist 1939. Gotlands Museum.

Norra stigluckan
fotograferad från
sydväst. Invid stigluckan
står några gravhällar
lutade. Norr om
stigluckan växer en äldre
hästkastanj. Foto okänd
1909. ATA.

Norra stigluckan
fotograferad från
sydost. Vid den norra
delen av stigluckan syns
spår av en äldre mur.
Foto RAGU 1977.
Gotlands Museum.

Den södra stigluckan tecknad av P A Säre 1844. Den uppfördes under första delen av 1600-talet. Stigluckan stod fortfarande vid mynningen av Södra kyrkogatan och flyttades 1863 till sin nuvarande plats vid mynningen av Ryska gränd. Porten är uppförd i sandsten och var fortfarande väl bibehållen under mitten av 1800-talet. I ingången fanns en färist (järngaller). Alvin, UUB.

Den södra stigluckan fotograferad från söder vid Ryska gränd, dit den flyttats. Den är byggd av burgsviksandsten med rikt smyckad beslagsornamentik, idag är den svårt vittrad. Vid sekelskiftet 1900 var den fortfarande välbevarad. Foto J W Hamner. Gotlands Museum.

Nulägesbeskrivning

Kyrkogården är oregelbundet mångkantigt utformad. Den omges delvis av terrassmurar av huggen kalksten. Norr om kyrkan finns en betydligt högre mur vars sidor är putsade och avfärgade, den täcks av enkupigt tegel. I öster bildar Kyrkberget en naturlig gräns. Genom terrassmurar mot gatorna har kyrkogårdens nivåskillnad utjämnats. Endast i sydost höjer den sig mot berget och når 30 meter över havet.

Kyrkogården har sex ingångar varav två har stigluckor. Den norra stigluckan som anses ha tillkommit under första hälften av 1300-talet står norr om kyrkan. Den är uppmurad av kalksten, putsad och avfärgad vit. Det finns trappgavlar på två sidor och taket täcks av rödbrunt tegel. På den västra sidan finns konsoler för en takränna. Gavelfälten har cirkelrunda blinderingar och på gavlarnas översta stenar finns triangulära kröningsstenar med rosor i relief på utsidan. De avslutas upptill av malteserkors.

Portöppningarna är spetsbågiga med omfattningar huggna av röd- och gråaktig kalksten. Hörnen är formade som rundstavar med bas- och knoppkapitäl. Stigluckan täcks av ett spetsbågigt tunnvalv. I väggarna finns sittnisher på båda sidor under låga vinkelbågar. Vinkelbågens framkant bildar en rundstav som på båda sidor avslutas med gapande drakhuvuden i den östra sittnischen. Fortfarande i mitten av 1800-talet fanns en färist (järngaller) i ingången för att hindra kreatur att ta sig in på kyrkogården. Den ersattes av nuvarande gravhäll från 1600-talet. På portens östra och västra sida finns avhuggna förband till en ca 170 cm hög och 125 cm bred kyrkogårdsmur vilken troligen uppfördes under första hälften av 1300-talet.

Den andra stigluckan står på södra sidan vid Ryska gränd. Här låg tidigare den så kallade ”likporten”. Dess ursprungliga plats var Södra kyrkogatans mynning fram till 1863. Den är byggd av burgsviksandsten med rikt smyckad beslagsornamentik, idag svårt vittrad. Det rundbågeformade överstycket är fyllt med tegel och plättäckt. Här syns Christian IV:s krönta namnchiffer samt två vapensköldar över släkterna Hög och Holck. Jens Hög var länsherre på Gotland 1627-33 vilket kan datera stigluckan till denna tid. I markplanet fanns en färist (järngaller).

I terrassmuren finns tre ingångar. Vid Södra kyrkogatan finns en kombinerad gång- och körgrind med stolpar av kalksten och grindar av rostfritt stål. I väster finns två trappor med räcken som leder ned till Västra Kyrkogatan. Här låg tidigare en stiglucka, den så kallade ”Skolporten”. I nordväst låg kaplansluckan. Här finns en trappa med räcke som leder ned till Biskopsgatan. Det finns även sedan 1879 en ingång i det sydöstra hörnet via en trappa med räcke ned från Kyrkberget.

Gångarna och de öppna ytorna runt kyrkan är belagda med stor- och smågatsten, framför huvudentrén i väster är storgatsten i grå och röd granit lagda som en kvadratisk labyrint. Det utformades av Jerk Alton 1986, vilken också hämtade hit en vit sten från Jerusalem som placerades i mitten. På kyrkogården finns flera bänkar uppställda, i anslutning till dessa och ingångarna papperskorgar, dessutom finns två flaggstänger, en anslagstavla samt cykelställ. Kyrkan belyses av spotlights monterade på Kyrkberget, och på kyrkogården finns flera belysningsstolpar. På kyrkans norra sida finns en bilparkering anordnad.

Sydost om kyrkan finns ett tiotal gravhällar varav åtta är möjliga att identifiera. Det finns även gravhällar uppställda mot Kyrkberget. Kyrkogården har inte använts som begravningsplats sedan

1830 då den Östra kyrkogården utanför stadsmuren anlades. I slutet av 1990-talet flyttades de gravhällar som ansågs kulturhistoriskt värdefulla och höll på att förstöras till Norra kyrkogården där de nu finns uppställda under skyddstak.

Längs västra muren samt delar av den södra delen finns en trädrad med sex parklindor numera knuthamlade. Norr om kyrkan växer en högre äldre friväxande hästkastanj. Söder om kyrkan finns några äldre solitärträd, en skogslind samt två skogslönnar ursprungligen planterade kring en gravplats. Bland de yngre träden finns en bok planterad 1998 i det sydvästra hörnet samt en skogslönn planterad söder om kyrkan samma år. Norr om kyrkan vid församlingshuset finns ett buskage med bland annat kopparlönn, planterad 2007, och en japansk magnolia, planterad 2006.

Det finns källor som nämner att en trädkrans planterats kring Domkyrkan 1924. Hästkastanjen norr om kyrkan (nr 1) kan mycket väl vara en del av denna. De knuthamlade lindarnas ålder är pga. just knuthamligheten svår att sätta om eftersom den regelbundna kontinuerliga beskärningen gör så att trädet så att säga står still i växten. En annan bildkälla visar en hamlad lind från 1907. Hamlingen påbörjades således kring sekelskiftet. Lindarna kan därför trots sin ringa storlek kunna vara från 1820-talet.

Amerikansk hagtorn finns med på bilder från slutet av 1800-talet, då nyplanterade. Källor från 1934 beskriver en av Visbys största lönnar norr om kyrkan samt en ståtlig hästkastanj. Den sistnämnda finns kvar (träd nr 1), dock fälldes lönnen av ålders- och hälsoskäl 1969.

I kyrkogårdens sydvästra hörn står en gravvård som tidigare varit innesluten av två bokstammar. En av dessa stammar stormfälldes under 1990-talet och hela trädet avverkades därefter på grund av skadorna. I samband med detta kunde gravstenen försiktigt sågas fram och så småningom restaureras. Träden ersattes 1998 med en ny bok. Även en skogslönn, söder om kyrkan stormskadades under 1990-talet. Den ersattes med en ny 1998 i samband med en internationell Theobalt-konferens.

Vid huvudentrén i väster finns formklippt buxbom i rader och längs ytterkanterna växer enstaka grupper/buskage med vresros.

Söder om kyrkan växer ungersk syren planterad kring år 2000 och på andra platser växer enstaka utspridda exemplar av solitärbuskar bland annat berberis, bukettspirea samt norsk brudspirea. Söder om kyrkan står en kalkstensplint. Bredvid står en bas med åttkantig form vilken vilar på en kvadratisk bottenplatta till en åttkantig pelare. De har inte hört ihop. Bottenplattan anses ha en senromantisk karaktär medan plinten är medeltida.

Utanför Brudportalen står sedan 2012 ett altare utanför Brudporten invigt av biskoparna Lennart Koskinen och Sven-Bernhard Fasth. Dess mittparti med fem kors inristade i den gotländska kalkstenen kommer ursprungligen från det altare som stod i dåvarande S:t Mikael's kapell vid Bingeby Visby.

I den sydöstra delen av kyrkogården finns gravhällar uppställda vid Kyrkberget samt på kyrkogården. Dessa härrör huvudsakligen från 1700- och 1800-talen. Här vilar bland annat Sven Andreas Witthof (1778-1805). Han var provinsialläkare i Visby, och avled i lungsjuka vid 27 års ålder.

I ett ovalt fält på klintväggen finns ett minnesmärke över lektorn och prosten Jacob Gustaf Klingwalls son Jacob (1818-1820). På den står: "Fridfulla grav vid bergets fot – en saknad son du tog emot – Låt äfven oss få detta hem bebo – och fridsamt njuta sonens ro." Sonen lär ligga begravnen under berget.

Det finns även ett par tumbor bevarade. I den norra tumban vilar handlande Jacob Lindström (1864-1818) född i Nyland i Finland, vän till Jacob Dubbe.

Ett antal gravvårdar konserverades 1999. Ytterligare sex konserverades 2002 då också två gravstenar samt en minnesinskriftion över Jakob Adolf Klingwalls son Gustaf huggen i bergväggen konserverades av Stenkultur AB.

S:ta Maria fotograferad från kyrktrappan i sydost. Foto ES 2025.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från sydost. Foto ES 2023.

Terrassmur vid kyrkogårdens södra gräns. Foto taget från kyrkogården mot väster, ES 2024.

Terrassmuren som omgärdar kyrkogården sydostliga del. Vid muren växer en häck med rosor. Foto ES 2024.

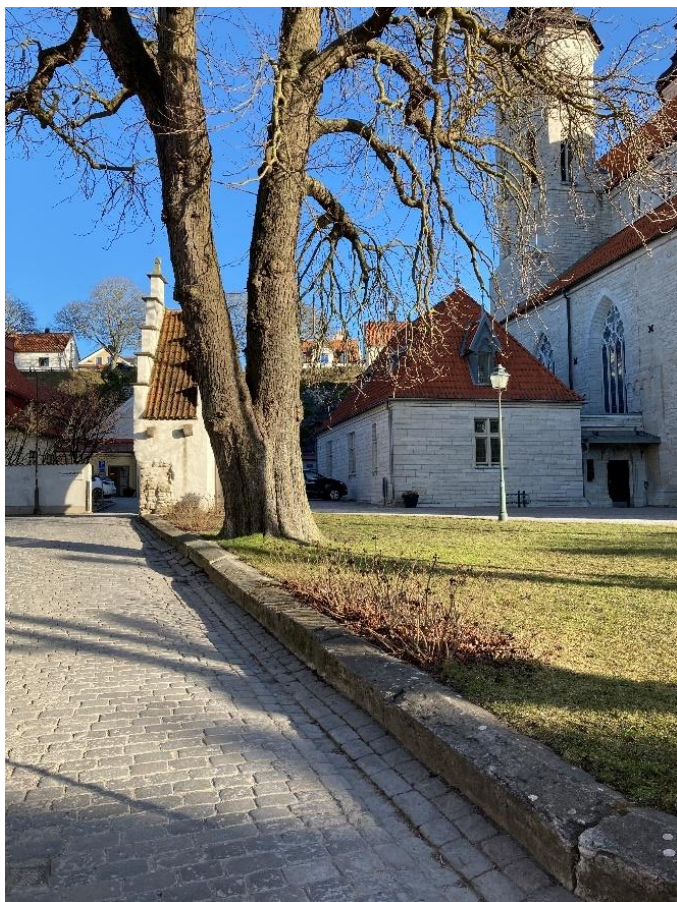
Öster om den södra stigluckan avgränsas kyrkogården av ett staket i smidesjärn. Foto ES 2024.

Kyrkogårdens västra gräns fotograferad från söder. Till höger syns det avskurna hörnet. Foto ES 2025.

Terrassmuren som omgärdar kyrkogården i väster. Foto ES 2024.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2025.

Kyrkogårdens norra gräns fotograferad från söder. Foto ES 2025.

Kyrkogårdens östra gräns vid Kyrkberget fotograferad från norr t.v. respektive söder. Foto ES 2025.

Den östra delen av kyrkogården avgränsas av Kyrkberget. Här står ett antal äldre gravhällar uppresta. Här syns också minnesmärket som huggits ut i berget över Jacob Klingwalls son. Foto ES 2024.

Den norra stigluckan fotograferad från norr t.v. och från söder t.h. Foto ES 2024.

Nordportalens portöppningar är spetsbågiga med omfattningar huggna av röd- och gråaktig kalksten. Hörnen är formade som rundstavar med bas- och knoppkapital. Foto ES 2024.

Den norra stigluckan fotograferad från öster respektive väster. På bilden tagen från öster syns spår efter den låga smala muren som uppfördes 1859. På bilden tagen från väster syns spår efter den tidigare muren samt konsoler för en takränna. Foto ES 2025.

I stigluckan finns sittnisher på båda sidor under låga vinkelbågar. Vinkelbågens framkant bildar en rundstav som på båda sidor avslutas med gapande drakhuvuden i den östra sittnischen, överst. Foto ES 2024.

Drakhuvud i vinkelbågens norra del i den östra sittnischen. Foto ES 2024.

Drakhuvud i vinkelbågens södra del i den östra sittnischen. Foto ES 2024.

Drakhuvud i vinkelbågens södra del i den östra sittnischen. Foto H Faith-Ell 1940. ATA.

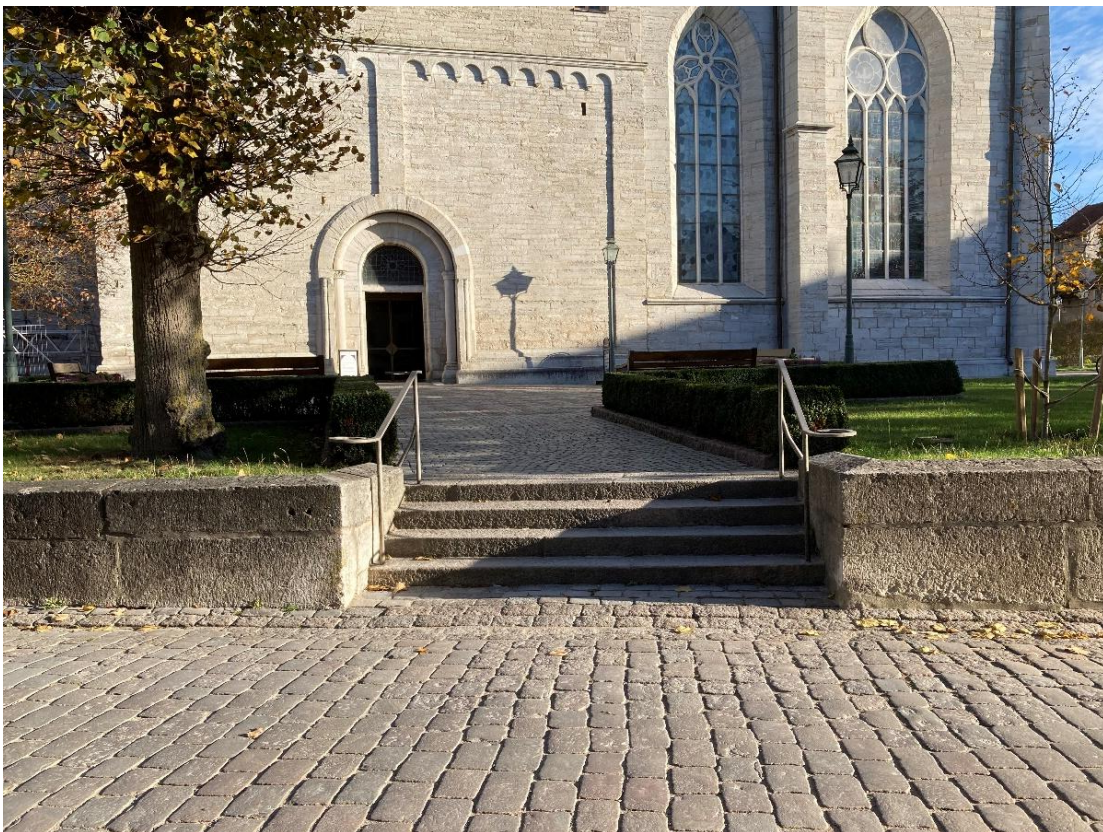
Den södra stigluckan uppförd i sandsten under första delen av 1600-talet. Flyttat till sin nuvarande plats 1863. I dag är den svårt vittrad. Foto från söder ES.

Den södra stigluckan fotograferad från norr. Foto ES 2024.

Ingång i söder där den södra stigluckan tidigare fanns innan det flyttades en bit österut till sin nuvarande plats. Foto ES 2024.

Den västra ingången är en öppning med en kort trappa och handledare. Här fanns tidigare den så kallade Skolportsluckan. Foto ES 2024.

Den nordvästra ingången. Här stod tidigare Kaplansluckan. Foto ES 2025.

Gång från den södra stigluckan mot Stora kapellet. Gången är belagd med smågatsten i ett bågformat mönster. Foto ES 2024.

Gångar och större öppna platser kring kyrkan är belagda med smågatsten i mönster samt en del storgatsten. T.v. öppen plats, söder om kyrkan. T.h. lång från södra stigluckan till kyrkogården. Foto ES 2024.

Öppen plats väster om kyrkan, fotograferad från söder. Foto ES 2024.

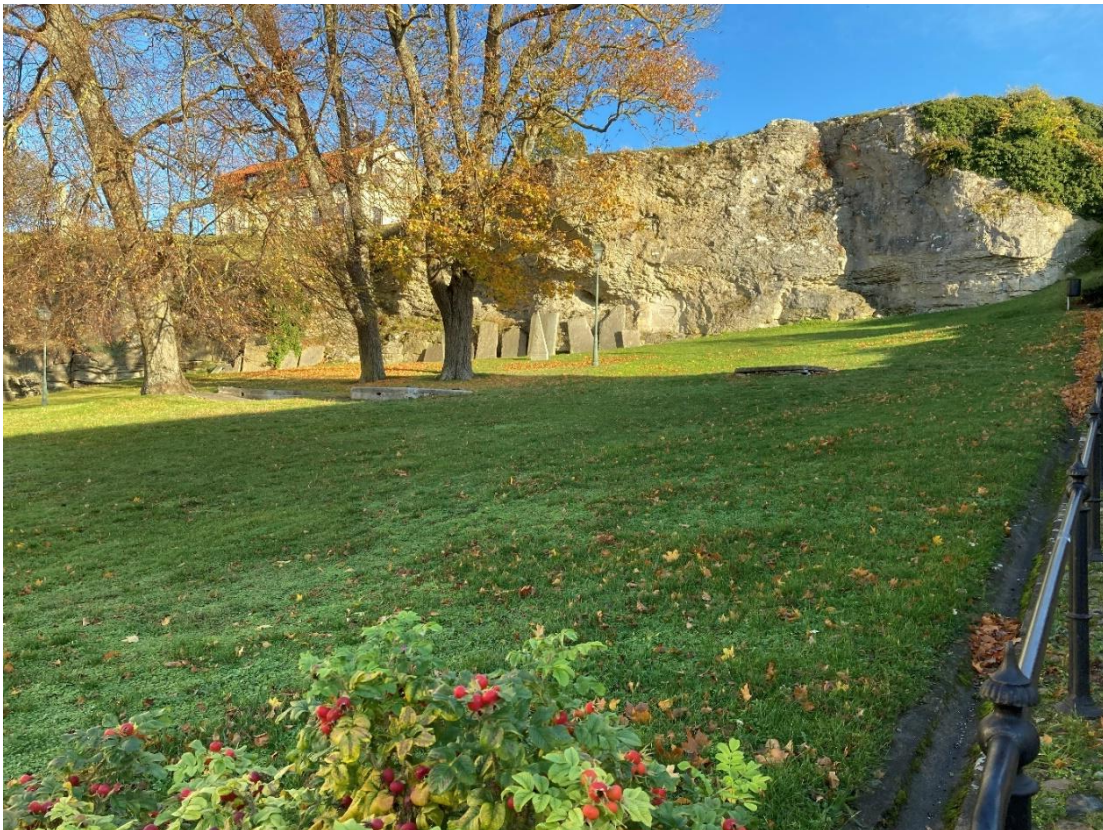
Den södra delen av kyrkogården fotograferad från det sydöstra tornet. Foto ES 2024.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2025.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Framför Brudportalen står det 20xx invigda altaret. Foto ES 2024.

Den sydöstra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2024.

I den östra delen växer en grupp äldre träd, skogslind och skogslönn, möjligen planterade under mitten av 1800-talet. Foto ES 2024.

Gravhällar söder om kyrkan. Foto ES 2024.

Gravtumbor med ringar av koppar. I den borte tumban vilar handlanden Jacob Lindström (1764-1818). Han var vän med Jacob Dubbe. Foto ES 2024.

På den södra delen av kyrkogården finns två finhuggna stenar. De finns med på en teckning från 1840-talet men deras härkomst är okänd. Förr stod stenplinten till vänster på den åttkantiga basen till höger. Dessa hörde inte ihop.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2024.

I den sydvästra delen av kyrkogården växte förr två bokar som omgav en gravvård. Dessa bör ha planterats i samband med gravsättningen 1800. Bokarna togs ned 1997 och en ny bok planterades. Gravvården är konserverad. Här vilar Margareta Billberg (1775-1800). Hon var gift med landskamrer Gustaf Billberg som skrev förordet, daterad i Visby 1806 till Svensk Zoologi utgiven av J. Palmstruch. Foto ES 2024.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2024.

Beläggning med små- och storgatsten i grå och röd granit lagda i labyrintmönster framför S:ta Marias västra portal. I mitten syns den vita stenen från Jerusalem, hittagen och placerad av Jerk Alton vilken utformade labyrinten. Foto ES 2024.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2024.

Hästkastanjen är av kyrkogårdens äldsta träd. Den ingick i en trädkrans som tidigare omgav kyrkogården. Foto ES 2024.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2025.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2025.

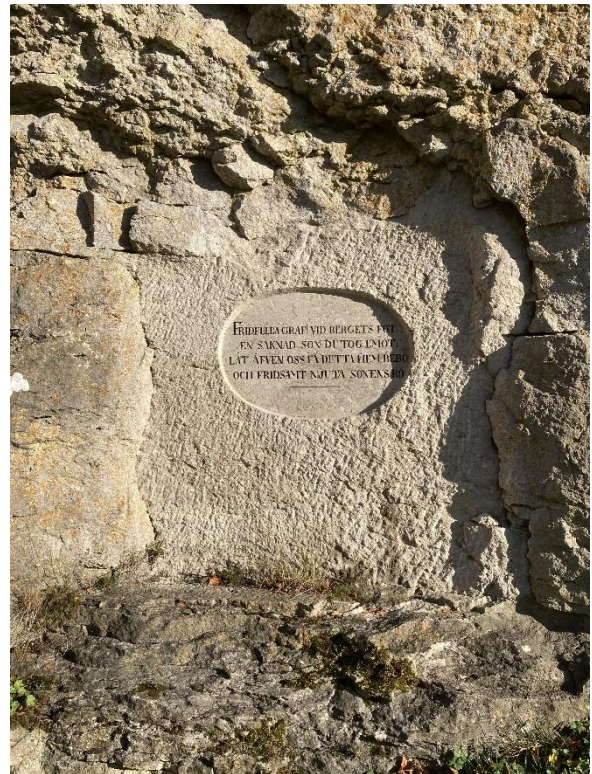
Den östra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2025.

Den sydöstra delen av kyrkogården fotograferad från S:ta Marias södra torn i öster. På bilden syns Kyrkberget och kyrktrappan som leder ned till kyrkogården. Det ligger ett antal gravhällar från den tid då kyrkogården fortfarande var aktiv. År 1830 upphörde begravningar på kyrkogården. Foto ES 2024.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2025.

I klinten finns ett minnesmärke över lektorn och prosten Jacob Gustaf Klingvalls son, Jacob (1818-1820). Sonen lär vara begravnen under klinten. Foto ES 2024.

Gravvårdar vid klinten. Närmast en gravvård över Sven Andreas Witthof (1778-1805). Provinsialläkare i Visby, avliden i lungsot vid 27 års ålder. Foto ES 2024.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Domkyrkan dominerar staden där den reser sig med sina tre torn. I äldre tider synes dess framträdande i stadsbilden ha haft konkurrens från stadens övriga kyrktorn, men sannolikt har den alltid innehaft en framträdande position, inte minst för att den är belägen något högre än de andra. I dag framträder domkyrkan som stadens kyrka, en ställning den har haft sedan reformationstiden under 1500-talets förra hälft. Genom tillkomsten av missionshus vid slutet av 1800-talet och så småningom under 1900-talet frikyrkor, stadsdelskyrkor och en katolsk kyrka har det kyrkliga landskapet åter utvidgats men utan någon möjlig konkurrens med domkyrkan i stadsbilden. Domkyrkan blev huvudkyrka i ett superintendentia (en form av stift) 1572 och från 1772 stifts kyrka och formellt domkyrka, även om den behållit sitt namn Mariakyrkan till i dag (i äldre tid Vår Frus kyrka), om än varvat med domkyrkan.

Domkyrkans kraftiga resning framträder tydligt när man befinner sig intill den. Läget i den tättbebyggda omgivningen i söder och väster gör att dess övre delar är synliga på långt håll medan dess fulla resning endast när man befinner sig inpå den. Mot norr är vyn mera öppen medan förhållandet från öster ter sig helt annorlunda. Vyn därifrån, fri från byggnader, helt öppen mot kyrkan, men från en bergshöjd bara några meter från kyrkan i nivå med kyrkans vindsvåning och med utblick över staden och havet i bakgrunden torde sakna motstycke vad gäller kyrkobyggnader i norra Europa. Av de få kyrkor i främst västra Sverige som ligger så nära en bergskant är ingen tillnärmelsevis så stor och hög eller har en sådan bakgrundsvy.

Närheten till klinten har sannolikt haft viss betydelse för kyrkans utformning. Delar av klinten sprängdes bort när korpartiet utvidgades under 1200-talet. Hade inte klinten varit i vägen skulle med viss sannolikhet kyrkan ha utvidgats åt öster under 1300-talet men istället valde man att behålla östpartiet och bygga på östtornen, vilka är en av domkyrkans mer karaktäristiska delar. Domkyrkans yttre präglas av byggnadsvolymen är upplöst på olika adderade volymer, som dock har en sinsemellan delvis olika utformning vad gäller fönster, portaler, listverk och murnings-tekniker, vilket visar att kyrkan är sammansatt av delar från olika perioder, huvudsakligen medeltida. Den nuvarande färgsättningen med ljusa kalkstensfasader, klarrött enfärgade tageltak samt svarttjärade tornhuvar har inte så lång hävd, utan härrör från 1980-talet. Innan dess var tegeltakens färg mer varierad och murarna kraftigt nedsvärtade, före sekelskiftet 1900 även till stora delar putsade. Invändigt är rummet uppdelat i olika delar. Stora kapellet i söder är ett helt avskilt rum som används till lillkyrka under vinterhalvårets veckogudstjänster och förrättningar samt under sommaren till vapenhus. Året runt används en del av det till utställningar. Kyrkorummet samlas mot högkoret i öster men med en mer varierad inredning där det stora rummets riktning främst är mot centralaltaret i det så kallade nedre koret samt kring predikstolen. Längs rummets sidor finns olika mindre kapell inredda. Sidorum finns även i sakristiebyggnaden utanför nordöstra portalen, samt i östtornet och i västtornets bottenvåning med vapenhus och första övervåning med den märkliga läktarvåningen från tornets byggnadstid. En särställning innehar även den stora, delvis inredda och inte minst – till skillnad från andra domkyrkovindar – ljusa vindsvåningen.

Domkyrkan i stadsbilden, sedd från hamnen och Kruttornet. Foto JL 2024 respektive 2023.

Domkyrkan i stadsbilden från söder och norr. Foto JL 2024 respektive 2022.

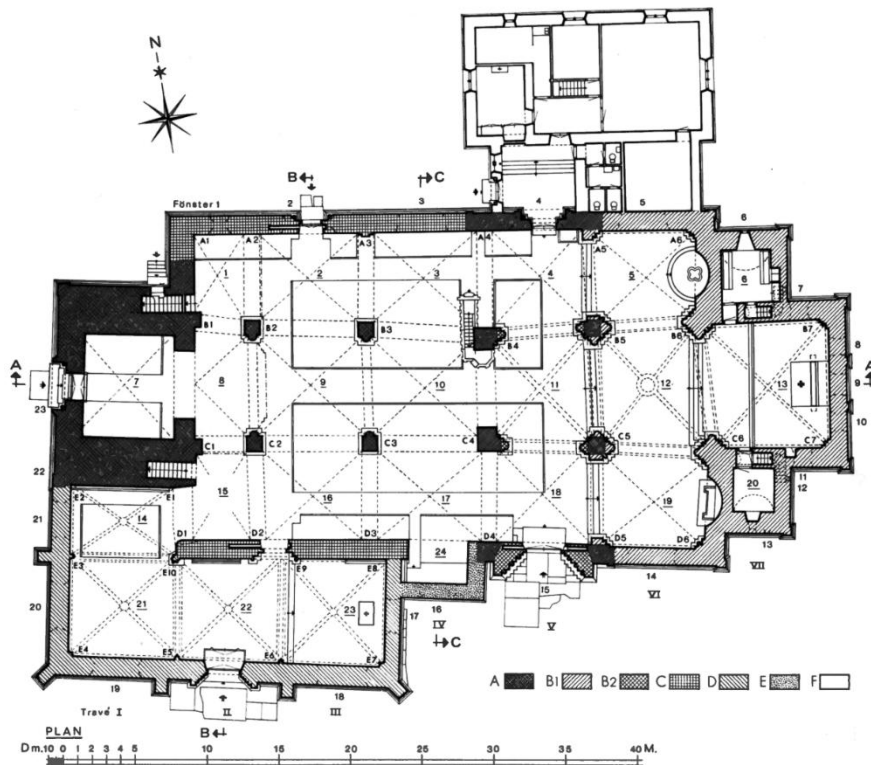
Exteriör från nordöst. Foto JL 2024.

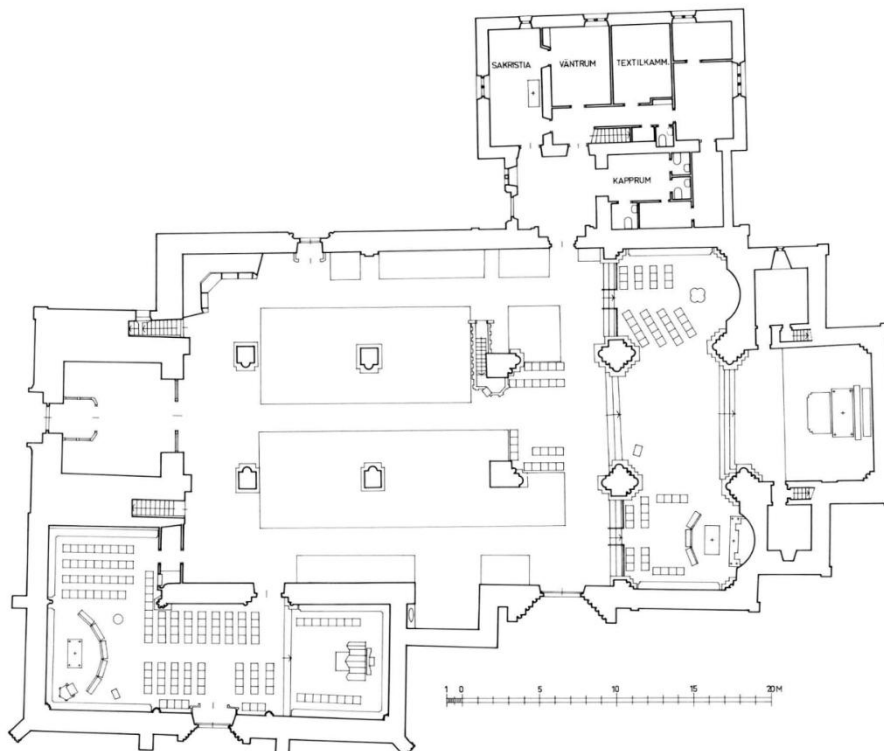
Exteriör rakt från söder. Foto JL 2022.

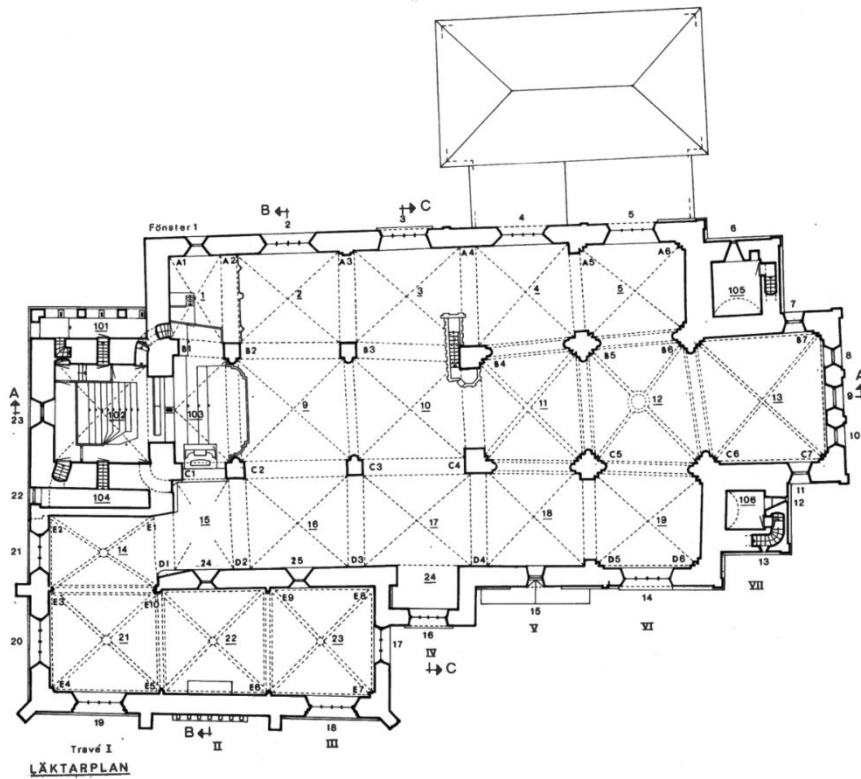
Exteriör rakt från norr. Foto JL 2020.

Domkyrkans plan.
Uppmätning John
Söderberg 1972-1977.
Efter Sveriges Kyrkor
175, Gotland XI:1 (1978).
Byggnadsperioderna
avser, A: ca 1175-1225, B:
ca 1230-1250, C: ca 1250-
1260, D: ca 1310-1340, E:
1300-talets senare del, F:
1899-1903, 1927 (ersatte
sakristia från 1774-1778).

Domkyrkans plan visande
inredningen efter
restaureringen 1979-1985.
Ritning av Jerk Alton och
Gunnar Wirén 1986.
Efter Sveriges Kyrkor
202, Gotland XI:2 (1986).
Stora kapellets norra entré
har senare fått en läktare
med underbyggt förråd
och kapellets orgel har
flyttats till kyrkorummets
östra del. Den lösa
inredningen har en delvis
annan uppställning och
vindfånget i väster är
minskat.

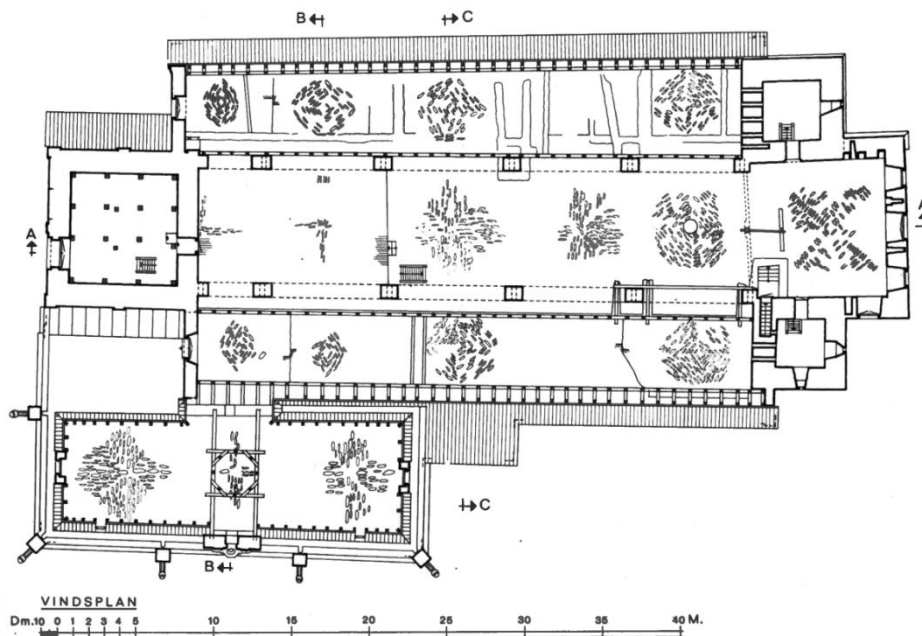
Plan i nivå med läktare och fönster.

Uppmätning John Söderberg 1972-1977.

Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Bänkinredningen inne i tornet avlägsnades 1979-1986 varvid en glasvägg byggdes i tornets öppning mot kyrkorummet. Den södra läktartrappan från tornet öppnades och ett trapplopp från det tidigare södra galleriets östra del frilades.

Läktarens barriär byggdes om 1999 för den orgel som skulle rekonstrueras 2014 den så kallade 1599 års orgel.

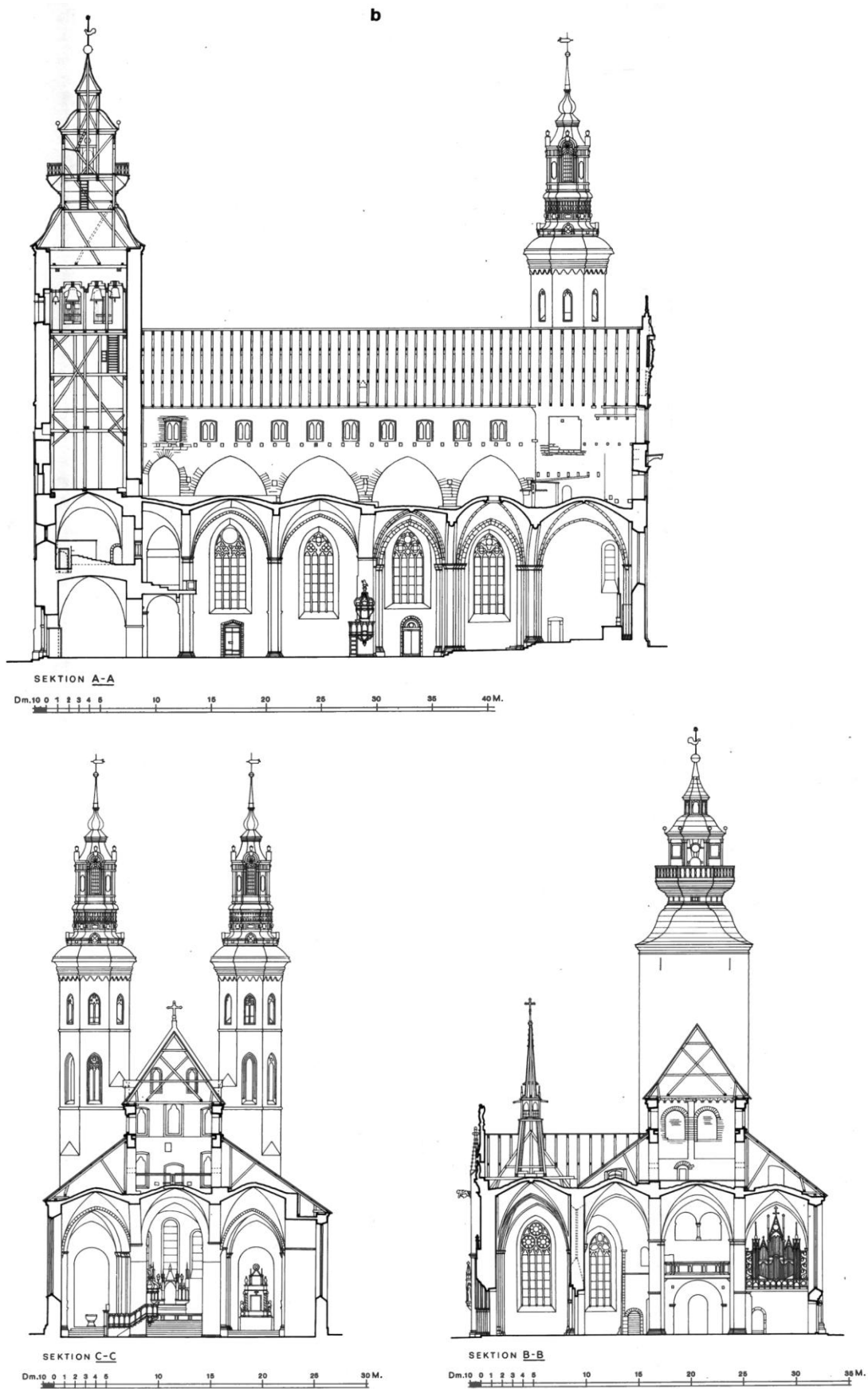
Plan av kyrkvinden.

Uppmätning John Söderberg 1972-1977.

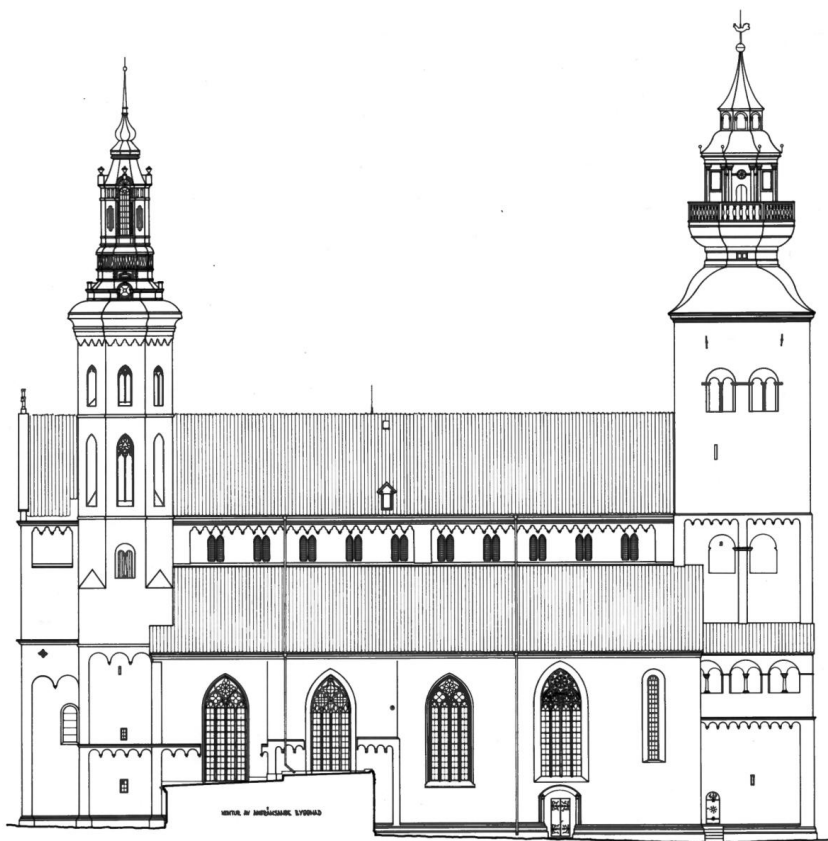
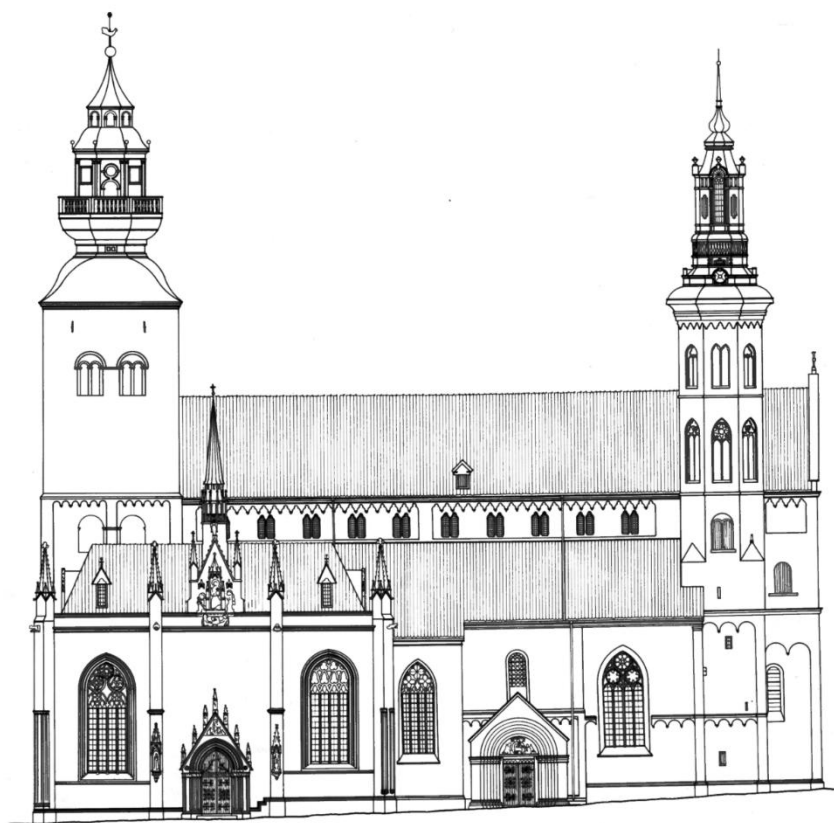
Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Terrassen söder om tornet täcktes över 1979-1986 och införlivades med vinden varvid även mittskeppsvalven täcktes av trägolv med en inbyggd kammare över det andra valvet från öster.

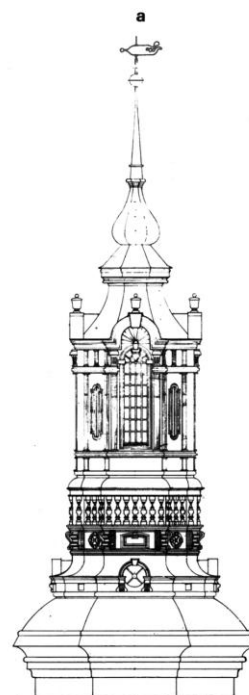
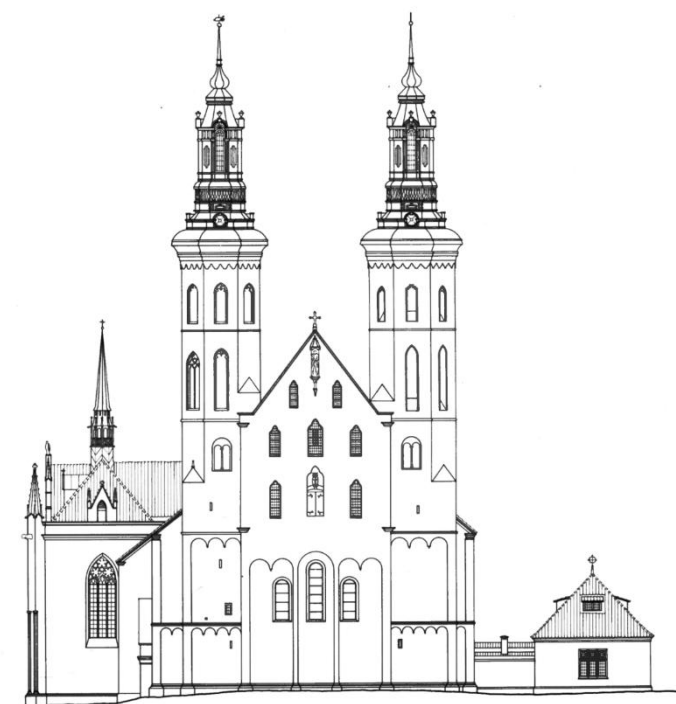
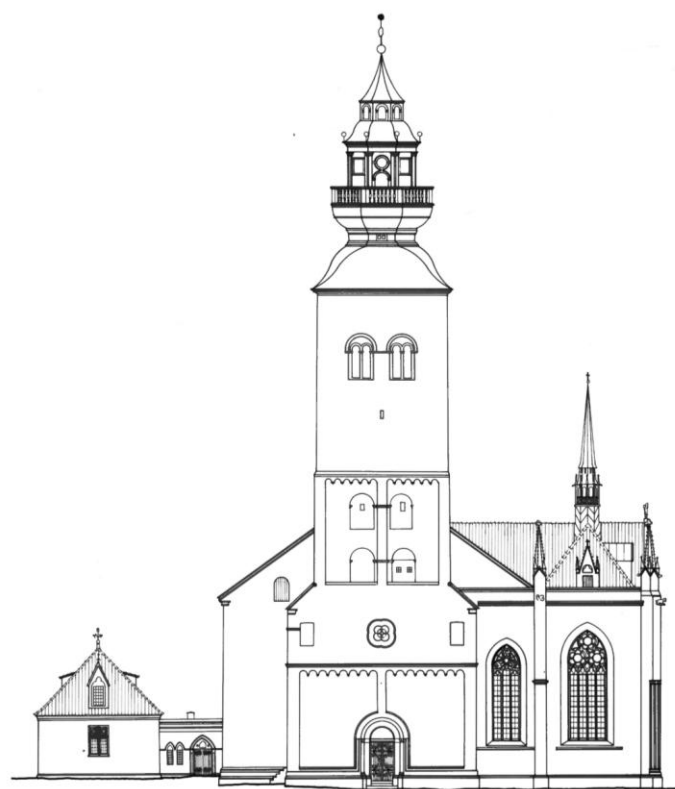
Sidoskeppens två östra travéer har på 2010-talet byggts in till klimatskyddade magasin för textilier och äldre inredningsföremål.

Längdsektion mot norr samt tvärsnitt mot öster och väster. Uppmätningar John Söderberg 1972-1977. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Fasadritning mot söder och norr. Uppmätningar Erik Hoff 1957-1963, renritade av Gunnar Wirén 1977. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Fasaddrättning mot väster och öster samt sydöstra tornets huv. Uppmätningar Erik Hoff 1957-1963, renritade av Gunnar Wirén 1977. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Byggnadshistorik

För domkyrkan finns ett ovanligt tydligt dokument om dess första invigning och tillkomst. Biskop Bengt i Linköping berättar i ett brev från år 1225 att han invigt domkyrkan den 27 juli och att den grundades genom medel som samlats in på tyskarnas skepp i hamnen. Exakt vad det var som invigdes då är inte klart. En vedertagen uppfattning i dag är att det avser den äldsta kända basilikaformade korskyrkan, men teorier har också funnits om att det gällt det nuvarande östpartiet eller att det gäller en statusnivå på kyrkan som församlingskyrka och att basilikan stått färdig.

Kyrkan ter sig redan vid en enkel anblick vara sammansatt av delar från olika tider. Dock är byggnadsförändringarna inte fullt så komplicerade och svåra att tolka som det kan framstå, även om det bitvis är svårt att se i vilken ordning de företagits. Kyrkobyggnaden präglas av byggnadsinsatser kring 1200, en genomgripande ombyggnad i etapper under 1200-talet, viss tillbyggnad och yttre omgestaltning under 1300-talets förra hälft samt yttre förändringar på 1420-talet, vid 1700-talets mitt och kring 1900. Därtill har den drabbats av bränder vid några tillfällen, de flesta dock endast i en del av byggnaden, samt genomgått underhåll och restaureringar.

Den äldsta kyrkan

Den äldsta kända kyrkan är den nyssnämnda basilikan med korskyrkoplan. Rimligen är det denna som de på tyskarnas skepp insamlade medlen avsåg. Formen på denna äldsta kyrka är känd genom de murpartier och valv som finns bevarade i den nuvarande kyrkan och genom vissa begränsade utgrävningar som har gjorts. Dessa har inte varit tillräckligt omfattande för att belägga om det funnits tidigare byggnader på platsen. En intressant detalj i den äldsta kyrkans plan är att den hade en oregelbundenhet vid övergång mellan långhus och tvärskepp och som ännu i dag avspeglar sig som en lätt krökning av byggnadens östra del. Med tanke på den avancerade arkitekturen i byggnadens bevarade delar förefaller det märkligt att grunden skulle vara utlagd med så stor miss i beräkningen. Det kan bero på att en äldre byggnad stått här och som försvårade mätningarna när den första planen lades ut. Basilikan var en omfattande byggnad och det tog tid bara att färdigställa koret och korsarmarna som var kyrkans äldsta del. Det kan alltså ha funnits en mer provisorisk kyrka som föregångare, kanske av trä. Det kan också vara så att tyskarna övertog en liten äldre kyrka som låg på denna plats, eller så hade man byggt en liten stenkyrka innan man kom på att ersätta den med en väsentligt större. Kyrkans ställning som tyskarnas kyrka illustreras också av hur dess arkitekturformer har tydliga referenser till kyrkobyggnader från samma tid i västra Tyskland, i Westfalen och Rhenlandet, även om det inte går att peka ut någon enskild, helt likadan byggnad. Orsaken torde vara att arkitekterna, byggmästarna och konstnärerna hade verkat i de områdena och lärde sig att hantera den gotländska kalkstenen.

Kyrkan hade korsformad plan och synes ha bestått av ett kor med absid i öster, tvärskepp, sannolikt med absider på östra sidan, samt ett treskeppigt långhus med basilikaform, det vill säga ett mittskepp som var högre än sidoskeppen och hade fönster i sin övre del, samt nedre delen av det nuvarande tornet i väster. Av denna återstår, förutom tornet, tvärskeppsgavlarna, även om den södra gaveln senare har fått nytt fönster och ny portal, samt den norra ett nytt och stort fönster. Det har spolierat nästan hela gavelns övre del medan den nedre med sin portal återstår en av de bäst bevarade delarna. Invändigt återstår den västra arkadbågen mellan mittskepp och sidoskepp på såväl södra som norra sidan, nu under läktaren, samt några av långhusets pelare och valven i mittskeppet och det äldsta tvärskeppet. Hela kyrkans planform synes ha utlagts vid ett

tillfälle. För detta talar dess regelbundenhet, men samtidigt finns oregelbundenheter. Den nyssnämnda skevheten i öster skulle kunna tala för att en byggnad på platsen försvårade utstakningen. Med stor sannolikhet uppfördes koret och korsarmarna först, för att skapa ett fungerande kyrkorum med väggar och tak. Vissa oregelbundenheter i väster, som att pilastrarna till de bevarade västliga arkadbågarna i långhuset gör ett språng för att ansluta till bågarna skulle kunna tala för att tornet påbörjades innan långhuset. Tornbygget var ett omfattande projekt som krävde god grundläggning och grundmurar som hade satt sig ordentligt. När långhusets högmurar skulle byggas var det ingen nackdel att det stabila tornet redan fanns på plats i väster. Det är alltså inte orimligt att tornbygget inleddes samtidigt som eller kort efter korpartiet. I höjd med det nämnda språnget i pilastrarna i väster sker också variationer i det yttre murverket och i västportalens omfattning.

Det synes som att en ändring av byggplanen skett vad gäller tornet och även långhuset. Tornes nedre del har en rektangulär planform. Hade tornet upp till sin fulla höjd behållit denna form skulle det ha erinrat om ett antal kyrkor med brett västtorn i Skåne och Danmark. Kyrktornet i Drottens ruin visar samma utformning. Troligen påbörjades det strax efter Mariakyrkans torn och fullföljdes i anslutning till planerna, även om tornet i Drotten då sannolikt inte var lika högt som idag. När Mariakyrkans torn fullföljdes till sin ursprungliga höjd, som framgår i det yttre tack vare rundbågsfriserna och spåren av de igensatta ljudgluggarna, så valde man att istället göra den övre delen smalare. Över sidogallerier, varav det norra är bäst bevarat, gjordes ett kraftigt indrag så att den övre delen fick en kvadratisk planform. Det som talar för att det inte var den ursprungliga planen är främst för att det inte finns någon motsvarande lösning med motställda sidogallerier under tak inte finns bland Mariakyrkans utpekade tyska förebilder eller någon annanstans. Modellen har dock upprepats i ett drygt femtontal gotländska kyrkor in på 1300-talet och kommit att bli ett särdrag för gotländsk kyrkoarkitektur. För långhusets del finns det saker som talar för att man ursprungligen tänkt ha innertak av trä men sedan ändrat till murade valv. Det skulle bland annat förklara varför det västligaste mittskeppsvalvet bara är ett halvt kryssvalv.

Kyrkans kor var kvadriskt och försedd med absid i öster, att döma av påträffade spår och murstenar. Absider fanns sannolikt även på korsarmarnas östra sida. Nordportalen som leder in till sakristian ger en bild av arkitekturen i tvärskeppet, liksom partier av bågfriser i södra fasaden. Troligen fanns en portal även i söder, som senare ersattes av nuvarande Brudportalen. Vid golvarbeten på 1980-talet påträffades troliga spår av en – ovanligt tidigt förekommande – sakristia på korets norra sida. Långhuset hade basilikaform, det vill säga med ett mittskepp som var högre än sidoskeppen och försett med ljusinsläpp i sin övre del. Det sista går inte att säkert belägga, och även om formen förekommer i västra Tyskland vet man inte säkert någon annan kyrka på Gotland som tagit upp denna form, men att sidoskeppen var betydligt lägre framgår av de bevarade arkadbågarna i väster under läktaren, medan mittskeppsvalven ännu är bevarade på ursprunglig höjd. Arkadbågarna mot sidoskeppen var fler än i dag, två i varje valvtravé, lika höga och breda som de bevarade i väster. Möjligen kan sidoskeppen ha haft en övervåning i form av långsgående emporer. Sådana förekommer bland de tyska förebilderna men inte på Gotland och bara i några fall i resten av Norden. Vad som talar för det är passagerna som nu går ner till orgelläktaren och som har lett till sidoskeppen ovanför valven, men som är mycket bredare och vackrare utformade än vad som hade behövts om de endast skulle ge tillgång till sidoskeppsvindarna. Möjligen kan passagerna ha lett till en läktare i väster, lagd framför men lägre än emporens öppningar, ungefär som nu.

Tornet, basilikans bäst bevarade del, visar med sina rundbågefriser och väl avvägda proportioner hur fasaderna har tätt sig. En intressant detalj i tornet är den övre läktarvåningen, emporvåningen en trappa upp, som ännu – om än slutet av en glasvägg och delvis dold bakom en orgel – öppnar sig mot kyrkorummet. Den nås via två trappor från kyrkorummet. Att det är två trappor, symmetriskt placerade och dessutom rymliga och försedda med tunnvalv visar att de var avsedda att brukas i samband med gudstjänsten och inte som torntrappor för klockaren. Emporen, som likt tornkammaren längst ner har ett murat kryssvalv, är rikt utformad med sitt fönster i väster och den delade arkadbågen i öster med skulpterat kapital. Emporens tänkta funktion är inte känd. En murnisch i söder vid bågöppningen talar för att här funnits ett altare. Det går inte att säga om det utgjort ett separat kapell eller – vilket är mer troligt – ett avskilt rum för någon mer prominent gudstjänstfirare, som kunde ta del av den heliga mässan här uppiifrån utan att gå ner i kyrkorummet. Två av kyrkorna i staden och en eller två på landsbygden har tagit upp samma idé om än i något mindre skala. Härifrån når man tornets sidogallerier och övre delar men via mycket enklare trappor. Tornets övre del, ovanför gallerierna, var inte lika resligt som idag försett med ljudgluggar. Åt väster var ljudgluggarna fler än åt de andra väderstrecken. Här finns spår av fyra ljudgluggar i två våningar. Emellertid är det inte orimligt att anta att det ursprungliga tornet även hade ljudgluggar i gavelrösten åt var sida. Flera gotländska kyrkor har sådana och eftersom Mariakyrkan har tagits till förebild på flera andra sätt kan formen också ha hämtats härifrån.

Troligen påbörjades kyrkan omkring 1175. Ett av Hans Nielson Strelow långt senare antecknat årtal 1190 skulle kanske kunna avse korets färdigställande. Hela kyrkan torde ha stått färdig omkring 1200. Det talar för att invigningsåret 1225 avsåg att kyrkan fick status av församlingskyrka i Visby. Tidigare användes den under handelssäsongen av tillresande tyska handelsmän med ditresta präster, men sedan staden fått alltför många tyskar önskade man använda den året runt med bofast präst, varigenom den kom att läggas under Linköpingsbiskopens ansvarsområde.

1200-talets om- och tillbyggnad

Möjligen bidrog kyrkans förändrade status till att man snart efter färdigställandet inledde en genomgripande omgestaltning av byggnaden. Det var dock en process som flera kyrkor på Gotland kom att gå igenom under 1200- och 1300-talet, då de förnyades, ibland i helhet, bit för bit med början i byggnadens östra del, men Mariakyrkans förändring var också en av de första i sitt slag på ön. Möjligen var ombyggnaden från början inte tänkt att bli så omfattande. Båganfang på två pilastrar motstående pilastrar i öster skulle kunna tolkas som att man hade tänkt att komplettera det ursprungliga koret med lägre kapell i hörnen mellan kor och tvärskepp. Omgestaltningen kom sedan att innebära att absidkoret revs, liksom korsarmarnas östra mur och absider. Tvärskeppet fördubblades med en travé åt öster, på vars östra sida grunda absidformade nischer efterliknade den tidigare utformningen, och i öster skapades ett nytt kor, nu utan absid men med fönster i öster. Koret, som utvändigt var mycket lägre än nu, flankerades av två torn, vars nedre del var fyrkantig och rymde sakristior och förvaringsrum och vars översta våning gjordes åttkantig. Den försågs med de rundbågiga kolonettförsedda ljudgluggar som ännu är synliga och markerar tornets dåvarande övre del. För att få plats med korets utvidgning var man tvungen att bryta sig in en bit i klinten, som ännu visar spår av detta.

De nya fasaderna tog upp den första kyrkans rundbågsfriser och visar en strävan att förena de nya med det gamla. Takfallet var brantare men det nya korets murar hade samma höjd som den gamla kyrkans mitskepp och sidoskepp och signalerade inte någon avsikt att förnya resten av kyrkan på liknande sätt, även om det sannolikt redan nu var planen. Det finns flera senare

exempel på gotländska kyrkor där varje etapp i en ombyggnad utformats så att kyrkan i väntan på skede skall bilda en samlad arkitektonisk helhet. Kanske vågade man inte heller ta en fortsättning på ombyggnaden för given.

Det nya koret tros ha stått klart en tid före 1200-talets mitt. Invändigt följde det nya koret valvhöjden i den äldre, men valvpilastrarna och knippepelarna har en rikare form med flera språng. Strax efter korbygget, eller kanske i dess slutskede in mot 1200-talets mitt gjordes vissa kompletteringar. Brudportalen tillkom nu i den äldre kyrkans södra korsarmsgavel, där man vid korombyggnaden hade tagit upp ett större fönster som nu delvis behövde sättas igen. Troligen ersatte portalen en äldre på samma plats eller också en portal som suttit i det äldre koret. Portalen fick en särdeles rik form med många språng och en låg vimperg som troligen hade gjorts högre om man inte behövt spara något av fönstret. Samtidigt kompletterades inne i kyrkan några av gördelbågarna i det äldre tvärskeppet för att bättre harmoniera med det nya. Dekoren i portalen och de skulpterade nya kapitälerna visar att det inte är samma personer och bildprogram i kompletteringarna som i resten av östpartiet. Den nya rika portalen gjordes rundbågig, men de spetsiga valvbågarna inne i kyrkorummet visar på övergångstiden mot gotiken, varför portalens form sannolikt var en anpassning till de övriga fasaderna som var rikt försedda med rundbågemotiv. I korets östra vägg insattes tre fönster, varav det mellersta gjordes högre. Trefönstergruppen och korets inre utformning har tagits efter i flera kyrkor på gotländska landsbygden. Till skillnad från dessa sitter fönstren i Mariakyrkan högt, vilket säkerligen beror på klinten utanför och som annars hade hindrat ljuset. Att valvens sköldbågar bitvis är slagna över fönstrens omfattningar beror sannolikt inte på någon senare förändring eller att planerna har ändrats utan på att murarnas uppförande och valvslagningen var två olika moment i byggprocessen och att det inte var helt enkelt att beräkna formen på valven som dessutom slogs först när murarna hade satt sig tillräckligt.

Syftet med förändringen av östpartiet var säkerligen att ge kyrkan ett större, mer anslående och mer öppet kor som ökade sikten mot altaret och sakramenten. Den raka korväggen gav större möjlighet än en absid att skaffa lysande glasmålningar och en större altarprydnad, samt ge mer plats åt liturgiskt aktiva personer. Några av kyrkorna som använt Mariakyrkans kor som förebild, till exempel Dalhems kyrka och Endre kyrka, har rika glasmålningar som hör till den äldre serie på Gotland, vilka utmärks av en hög klass även internationellt och som rimligen avspeglar den glasmålningstyp som präglade fönstren i det nya koret.

Redan efter något årtionde fortsatte kyrkans ombyggnad, som tros ha genomförts under 1250-talet eller kanske något senare. Denna var egentligen mer omfattande och komplicerad än förnyelsen av korpartiet, även om dess slutresultat är långtifrån lika anslående till uttrycket. De gamla sidoskeppen, med eller utan övervåningar, revs liksom arkaderna med deras pelare och mittskeppets högmurar. Dock sparade man mittskeppets valv och omvandlade dess pilastrar till pelare mot vilka man slog sidoskeppens nya valv. Det var en komplicerad och riskabel byggnadsoperation som man av någon anledning valde framför att riva allt och slå nya valv över långhuset. Orsaken till förnyelsen var sannolikt att man dels ville ha större golvyta, dels en större rumsvolym än vad basilikan gav med sina låga sidoskepp. Det nya stora östpartiet gjorde det lätt att bilda sig visioner om en likadan förändring i väster. Nya murar lades ut i söder och norr i linje med tvärskeppet, fram till det äldre långhusets västra mur. De nya murarna var dock högre än de tidigare sidoskeppen vilket gjorde att de kom att skymma sidogalleriernas östra del. Murarna drogs upp till samma höjd som i östpartiet och som i det äldre mittskeppet. Dettas valv stod kvar. Sköldbågarna på sidorna gjordes om till arkadbågar mot de nya sidoskeppen sedan mittskeppets

högmurat och tvärskeppets mur mot väster rivits. Triumfbågen mellan långhus och tvärskepp vidgades och fick en tydligare spetsbåge än bågen i valvet ovanför. Sidoskeppen fick samma bredd och höjd som mittskeppsvalven. De västligaste valven gjordes dock mindre för att motsvara den kortare travén. Det nya långhuset fick en närmast kvadratisk planform och täcktes av nio valv, tre på vardera hållet, men i rummet kom långhuset och det tidigare tvärskeppet och östpartiet att framstå som ett långhus, med ett i öster utskjutande kor. I kyrkorummet omfattade dock koret mer än detta och med lektorium, korskrank, trappsteg och numera fristående altare kom även mittskeppets östliga travé att inräknas i koret, den som även i dag går under benämningen nedre koret, till skillnad från övre koret i öster.

Fasadernas öppningar blev rundbågiga och de tillbyggda delarna fick likadan, ja samma, sockel som de äldre. Men utöver det skilde sig karaktären på det nya långhuset tydligt från det bara några årtionden tidigare omgestaltade östpartiet. När utvidgningen i väster planerades utgick man sannolikt från att även denna del skulle ha rika knippepelare, på samma sätt som ett par förebildliga hallkyrkor i västra Tyskland. Istället kom det förändrade långhuset att präglas av en mödosam sparsamhet, såväl till materialet som formen. Sockeln har nämnts, men även portalerna återanvändes i det nya långhuset även om de fick en något annan hopsättning. Det äldre och släthuggna murverket återanvändes men kompletterades i övrigt i grövre murning som sannolikt förutsattes vara putsat. Inga rundbågsfriser förekom, men fönstren fick rundbågig form, kanske delvis för att äldre material återanvändes även här. Vid denna tid hade annars gotiken med sina spetsbågiga fönster och portaler börjat slå igenom. De höga och smala, lansettformade ursprungliga fönstren, går att se i muren mot Stora kapellet och norra murens västra fönster, medan övriga är förändrade senare. I det inre är skillnaden tydligare. Istället för rika knippepelare behölls de gamla, släta fyrkantiga pelarna, utan att huggen sten ens dolde spåren av de borttagna arkadbågarna. Istället putsade man dem. Några dekorativt huggna kapitäl ersatte inte de gamla och de valvkonsoleer på sidomurarna som behövde huggas nya gavs en enkel form, profilerad men utan östpartiets rika bladverksformer. Att fönstren fick en smalare och högre form berodde på en modeskillnad som inträtt, liksom att de nu sannolikt omoderna rundbågsfriserna saknades. Men den återanvända sydportalen, huvudingången, var betydligt enklare och både mindre anslående och mindre till storleken än den ståtliga Brudportalen. Skillnaden skulle kunna förklaras med att långhuset medvetet gjordes enklare än koret för att uttrycka en skillnad mellan församlingen och den himmelska förgården, men det kan också bero på en mycket sparsam byggmästare. Medlen räckte bara till det nödvändigast. Kanske var det även brist på arbetskraft och material i en tid då det pågick kyrkobyggen på stora delar av ön. Sannolikt är det dock också en modeskiftning och som för Visbys del kanske berodde på de två tiggarmunkordnar som hade grundats i Visby. En kyrka med rika arkitektoniska former var kanske inte lika önskvärd som tidigare. Kanske var både de kyrkliga beställarna och byggmästaren drivande i detta. Hur taket på det nya långhuset var utformat är dock inte känt. Möjligen kan det äldre mittskeppets tak ha stått kvar med tvärställda sadeltak ut mot gavelkammare i söder och norr, men spår av sådana saknas och den kortare västra travéns gavel måste ha brutit av. Inte heller finns spår på norra sidoskeppets västra gavelmur som talar för att den skulle vara en senare komplettering. Sannolikt strävade man efter att ge yttertakets en enhetlig form nu när kyrkorummet fått samma höjd och bredd.

1300-talets förändringar

Under 1300-talet skedde ett par viktiga förändringar, som inte påverkade det egentliga kyrkorummets planform, men som fått stor betydelse för kyrkans exteriör. Dock är den inbördes ordningen inte helt lätt att fastställa och inte heller tillkomsttiden. Den sannolikt första

förändringen var tillkomsten av en stor kapellbyggnad i sydväst, Stora kapellet (under större delen av 1900-talet kallat Swertingska kapellet). Utanför kyrkans huvudingång i sydväst lades ett stort kapell med lika höga murar som kyrkan i övrigt och med samma längd som långhuset är brett. Det försågs med en stor portal mitt på sydfasaden samt stora, höga fönster åt öster, söder och väster. Fönstren lyser upp rummet på ett rikligt sätt och det täcks av resliga ribbvalv på samma höjd som kyrkorummets valv, med sina 15 meters pilhöjd till och med några decimeter högre. Det förenas med kyrkorummet genom en bågöppning i sydväst, som inte syns från ingångsdörren och som länge antogs vara sekundärt upptagen, men som vid en restaurering på 1980-talet visade sig ha samma stenhuggarmärken som finns på kapellets fasad och alltså är ursprunglig. I övrigt saknas annan förbindelse med kyrkorummet än genom den äldre portalen och kvarvarande fönster.

Om alla kyrkans tidigare tillägg har följt den ursprungliga romanska stilkaraktären utgjorde kapellet ett tydligt stilbrott med sin väl utvecklade höggotik. Gotiken i fönster, valvens strålar och bågar samt konsolskulptur gör kapellet till ett av landets främsta gotiska rum jämte Uppsala domkyrka. Två av fönstren, det östra och det norra av dem i väster har sådana likheter med fönster i Vasakoret i Uppsala domkyrka, som var under uppförande i början av 1300-talet, att de bör vara tillverkade av samma verkstad. Alla fönstren är höggotiska masverksfönster, men med olika form. Det är som att en verkstad som exporterade huggna kalkstensfönster, fialer, vattenkastare och annan byggnadsdekor till pågående byggnadsarbeten i Uppsala och vid andra katedraler har levererat motsvarande saker till Mariakyrkans nya kapell. Den huggna dekoren, fasadens kvaderstenar, rummets valv, och pilastrar som den centralt placerade utanpå långhusets i kapellet utskjutande hörn som närmast formar en knippepelare, uppvisar en hög kvalitet, medan rummets disposition och placering är svårare att förstå, även om det inte inverkar negativt på arkitekturen. Sydfasadens kontreforter är anpassade efter fasadens tredelning men sitter inte utanför valvpilastrarna de skall stödja eftersom de är satta utifrån det inre rummets tredelning. Fönstren är inte placerade mitt under sina sköldbågar. Kapellets och långhusets valv ligger i otakt vilket försvårar bågöppningar mellan rummen. Samtidigt har kapellets valvindelning samma rytm och ungefärliga mått som i kyrkorummet. Det förefaller nästan som att man räknat med att involvera kapellet med kyrkorummet genom bågöppningar men inte observerat valvens oregelbundenheter och att den västligaste travén är kortare än de andra, eller att man ritat byggnaden som en utvidgning av kyrkan åt väster men sedan fått ändra planerna för att spara tornet. Det är dock endast spekulationer, men det kan noteras att under 1300- och 1400-talet var det ett par av landets stora kyrkor som utvidgades åt öster eller väster, medan en utvidgning åt öster i Visby hade hindrats av klinten och åt väster skulle innebära att man måste offra västtornet.

Kapellets funktion är inte känd. Under 1300- och 1400-talet försågs flera stora kyrkor med nya sidokapell för att ge rum åt fler altaren. Det har med stor säkerhet funnits sådana altaren i Stora kapellet, särskilt under det högre belägna fönstret i öster, på den några trappsteg upphöjda delen. Dock framstår rummet som den förhall till det stora kyrkorummet som det även fungerar som i dag under sommarmånaderna (medan det höst, vinter och vår är inrett för veckogudstjänster och förrättningar). Under medeltiden är det känt att sådana förhallar vid städernas kyrkor kunde rymma vissa offentliga verksamheter, som skrivare eller domstolsverksamhet, som kunde ske utanför rådhuset eller vid kyrkporten.

En fråga som upptagit den arkitekturhistoriska forskningen kring kyrkan är hur kapellets tak har varit utformat. Det nuvarande taket härrör från omkring 1900 och ersatte en högre gavel från 1700-talet medan de äldsta avbildningarna är vaga och visar fialer på strävpelarna och sannolikt

ett sluttande tak mot söder, som inte heller var det ursprungliga. En historisk fråga rör ett brev från 1349 vari påve Clemens VI ger tillstånd åt barnen till den 1342 avrättade borgmästaren Herman Swerting att grunda ett kapell till Guds lov och S:ta Katarina av Alexandrias ära till frälsning för sig och sina förfäders själar. Då kapellet torde ha byggts långt innan Herman Swerting dog är det osannolikt att tillståndet skulle gälla Stora kapellet, medan det däremot troligen kan stämma in på Köpmankoret, om det alls avser något byggt kapell och inte en kapellinredning i kyrkorummet.

Vid samma tid som Stora kapellets tillkomst, eller strax efter eller före skedde en avgörande förändring av kyrkans takprofil och östtornen. Orsaken var med stor sannolikhet en brand varigenom yttertaken och östtornens tak hade förstörts. Tornets östra gavel in mot långhusvinden samt östtornens murar in mot vinden och inte minst det inre av östtornets äldre del uppvisar påtagliga brandspår, kanske inte av en utan flera bränder. Kända stadsbränder inträffade bland annat 1311 och 1314 utan att man vet i vad mån Mariakyrkan drabbades. Vid återuppbyggnaden av taken bestämde man sig för att göra deras resning mycket högre. Den nuvarande formen tillkom där mittskeppets högmurar ovan valven är försedda med fönster. I den förhöjda östgaveln insattes lastportar över varandra och inne på vinden lades ett magasinshjälklag omedelbart under fönstren samt ytterligare ett direkt innanför östgavelns fönster. Bjälkhål i murarna visar ännu var bjälklagen låg. Till skillnad från tornen uppvisar dessa murar inte några brandspår. Det är inte känt vilka som utnyttjade detta magasin. Det kan vara nära till hands att jämföra med de stora packhusen i staden och kyrkans betydelse för tyska handelsmän, men tillkomsttiden under 1300-talet ligger jämförelsevis sent för sådan handel. I den mån våningen kom att nyttjas som magasin var det sannolikt främst för kyrkans eget lager av byggnadsmaterial och undanplockade föremål. Öppningarna torde inte ha varit glasade utan försedda med träluckor som öppnades där man stod och arbetade.

Troligen samtidigt med det nya och högre takens tillkomst höjdes också östtornen. På de utbrända åttkantiga tornmurarna restes höga murar med ljudgluggar i två våningar. Gluggarna är gotiska och många av dem försedda med masverk, men nästan ingen av dem är lik någon annan. Liksom fönstren i Stora kapellet uppvisar östtornens gluggar en stor variation. Orsaken till förändringen torde ha varit att låta kyrkan framträda tydligare i stadsbilden, vilket kan ha varit särskilt angeläget eftersom det gamla yttertaget låg i nivå med Kyrkberget.

Som tredje etapp, troligen från 1300-talets senare del, moderniserades de flesta av fönstren i långhuset. De rundbågiga fönstren ersattes av mycket större fönster, försedda med masverk. Orsaken torde vara att få in mer ljus i kyrkorummet och att modernisera fasaderna men också kunna använda sig av glasmålningar som utsmyckning. Av dessa finns dock inget kvar. Att fönstren upptogs efter Stora kapellets tillkomst framgår av att fönster saknas i väggen där kapellet sedan byggdes. Dessutom ter de sig till karaktären som något yngre än fönstren i Stora kapellet. Att kapellet byggdes framför fönstren i sydväst bidrog troligen till fönstrens tillkomst. De varierar till storlek, utformning och placering att de förefaller ha tillkommit vid olika tillfällen utan någon riktig systematik, vilket skulle kunna tyda på att de utgjorde donationer på enskilda initiativ.

Troligen var det i samband med att ta upp ett sådant fönster i söder som det lilla kapellet öster om Stora kapellet, det så kallade Köpmanskoret eller Hansakoret tillkom. (Lilla kapellet var däremot en tidigare utbyggnad framför Brudportalen, riven på 1850-talet.) Koret skapades genom att yttermuren lyftes ut och återuppfördes några meter ut, så långt det gick för att inte skymma

Stora kapellet östra fönster men ändå utnyttja dess östra mur som kapellvägg. Detta kapell har på förmodats utgöra det Katarinakapell som donerades av Herman Swertings ättlingar.

Genom förändringarna på 1300-talet kom kyrkan att få en helt förändrad yttre karaktär och kyrkorummet en helt annan ljussättning genom de stora gotiska masverksfönstren istället för de mycket mindre romanska fönstren. I de yttre pryddes östtornen sannolikt av relativt höga spetsiga spiror medan västtornets murar nu hamnat i nivå med mittskeppets takfot. Från denna reste sig tornhuven men kyrkan bör ha framträtt som flera av öns kyrkor som har kvar ett äldre torn hukande intill ett betydligt högt långhus.

1400-talets tornpåbyggnad

En uppgift berättar att Mariakyrkans torn med klockor brann 1362. År 1400 inträffade drabbades kyrkan och norra staden av en förödande eldsvåda, varefter återuppbyggnaden dröjde. Troligen var det vid denna som västtornet skadades på ett sådant sätt att man beslöt att förhöja det till sin nuvarande höjd. Det skedde enligt en uppgift år 1423. I de odekorerade murförhöjningarna, som helt saknar artikulerande lisener eller rundbågsfriser som på tornets nedre del, är det endast ljudgluggarna och en diskret taklist som utgör dekor. Anmärkningsvärt är att ljudgluggarna är rundbågiga. Under 1400-talet var ännu gotiken den rådande stilen. Det är därför intressant hur man valde att utforma de nya ljudgluggarna som en historiserande form, snarlika de ljudgluggar längre ned i tornet som man satte igen.

Hur huven såg ut är inte känt, och man vet inte om den nybyggdes efter någon av de bränder som man vet drabbade staden, till exempel 1525 då staden och många av kyrkorna skall ha brunnit. Huven kläddes med bly 1581 i samband med kostsamma reparationer av kyrkan i slutet av 1500-talet. Den allra första avbildningen, Braun och Hogenbergs vy från 1598 (utifrån äldre förhållanden eftersom alla kyrkorna har tak), är inte tillförlitlig genom att den avbildar domkyrkan med för många torn, men troligen återger den korrekt att kyrkans tornhuvar hade olika hög resning. I bilder från 1700-talets första hälft avbildas tornet med en måttligt hög pyramidhuv. Enligt en notis från 1694 utgjordes den av ett spetsigt fyrkantigt tak. Det är osäkert om den var fullt så låg som den avbildas i sigillbilder, där inte heller kyrktaket har någon resning, men att det fanns en kontrast mot de höga och spetsiga östtornshuvarna kan vara riktig. De hade nybyggts senast 1615-1616, efter en brand 1611, av Frantz Ditloffsen Timmerman. På en avbildning från 1753, då bara den södra fanns kvar, är resningen dock mera måttlig. Ingen av avbildningarna visar klerestorievåningens fönster vilket talar för att de var lagda under sidoskeppens yttertak redan då, sannolikt för att det var brandskadade och även svåra att hålla täta. Redan i teckningen 1753 avbildas den takkupa på långhustaket som fanns kvar till 1980-talets takomläggning.

Yttre förändringar vid 1700-talets mitt

År 1744 ödelades västtornet av en brand. Huven återuppbyggdes 1746 efter ritning av byggmästaren Christian Losby. Huven, som ännu är den som kröner tornet, var formad som en lanternin med karnissvängda tak och en utkragad altan. Tanken på en altan återgick troligen på en önskan från landshövding Gustaf Adolf von der Osten genant Sacken ett halvsekel tidigare att man borde bygga en altan varifrån man kunde se långt ut på sjön. Östtornens huvar var i dåligt skick och ersattes med de nuvarande 1760-1761. Västtornets huv, som egentligen hade fått en redan vid tillkomsten något föråldrad form, kritiserades i samtiden och uppdraget för östtornen gick till skeppsbyggmästaren Johan Reinicke, vars förslag till västtornets huv hade ansetts för dyrt och lagts åt sidan. Tornhuvarna hade nu den någorlunda enhetliga höjd som de ännu har, men var från början målade mer brokiga färger. Östtornens huvar målades som nya i svart, gult och

grått, senare även rött, västtornets huv var ett tag röd och ett tag målad i brokiga färger. Trots övergripande likheter uppvisar de tydliga skillnader i detaljutförandet där de östra är betydligt rikare till formen. Dock skiljer sig formerna tydligt från de samtida huvar som tillkom på Strängnäs domkyrka, Stockholms storkyrka och Uppsala domkyrka, även om de alla är försedda med en altan för utsiktens och brandvaktens skull.

Moderniseringen av kyrkans yttre kom även att sträcka sig till Stora kapellets tak, som tycks ha utgjorts av ett mer eller mindre provisoriskt lågt sadeltak med takfall mot söder. Efter ritningar av murmästaren Johan Hamgren, sedan ett förslag av östtornens arkitekt Reinicke åter refuserats, genomfördes takpåbyggnaden 1761-1762. Den bestod av ett högt sadeltak i nord-sydlig riktning med ett murat gavelröste över kapellets sydfasad. Utformningen med det tvärställda taket med gavel mot söder följer den princip som utmärker kyrkors senmedeltida vapenhus på flera håll på fastlandet. Gavelröset gavs karaktär som motsvarar barockkyrkors huvudfasader i Rom men vars närmaste förebild är östgaveln på Storkyrkan i Stockholm. Den nya gaveln gav sydfasaden kring huvudingången en imponerande resning men även denna nyskapelse med sin karaktär av karolinsk 1600-talsbarock snarare än 1760-talets rokoko var något föråldrad till formen i sin samtid. Gaveln fick en diskretare motsvarighet i slutet av 1760-talet i det lilla gravkapell som byggdes utanför Brudportalen efter ritningar av stadsbyggmästare Johan Chemnitz och som stod kvar till 1858 då det revs. Även en förrådsbyggnad utanför tornets norra sida revs under 1700- eller 1800-talet. Åren 1774-1778 byggdes en sakristia utanför den östra nordportalen, vilken sträckte sig rakt ut med en rektangulär, låg byggnad, omfattande ett stort rum som även kunde användas för konsistorie- och prästmöten. Den revs år 1900 när nuvarande sakristia byggdes.

Restaureringen kring sekelskiftet 1900

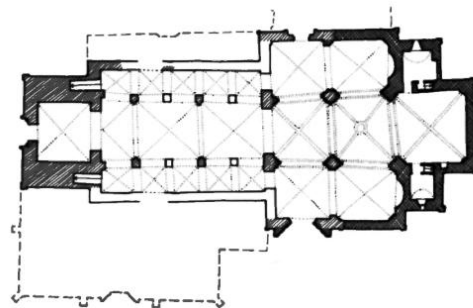
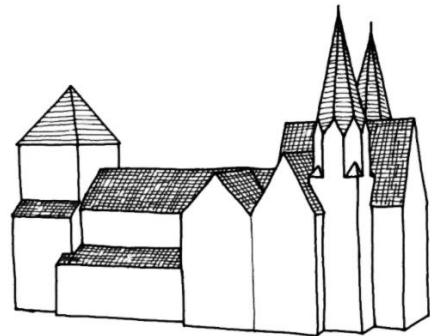
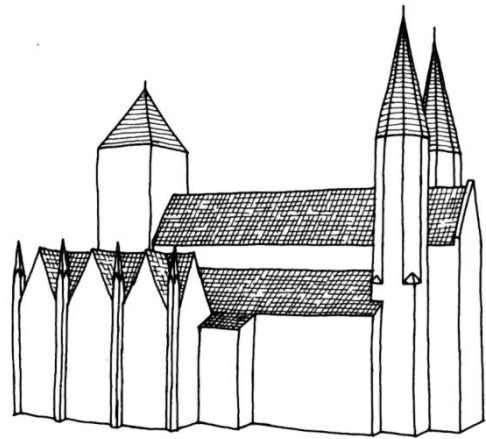
Domkyrkans yttre var i ett dåligt skick, vilket framgår av foton från 1800-talets slut. Det sena 1800-talet var en period då flera av landets medeltida domkyrkor genomgick omvälvande restaureringar som i hög grad handlade om att lyfta fram deras medeltida karaktär på bekostnad av tillägg från senare århundraden, ja ibland redan från senmedeltiden och framåt, som i Lund och Uppsala. Visby domkyrkas inre undergick en sådan genomgripande restaurering 1890-1893. Utmärkande för restaureringarna vid tiden var inte bara att de drevs av en sträng enhetlighet och logik i byggnadens stil och arkitektur utan även att de bokstavligen gick till grunden med byggnadernas tekniska problem. Byggnadsdelar kunde monteras ned och sättas upp igen. Vurmen för ”äkta” material gjorde att skador och skarvar som tidigare dolts av puts nu skulle korrigeras i natursten. Det fanns också en vilja från kyrkliga företrädarens sida att kyrkans byggnader och gudstjänster skulle uttrycka en hedervärd högtidlighet som gjorde den relevant i en tid då kyrkan blev alltmer ifrågasatt av frikyrklighet, politiska krafter och sekularisering. En av dessa företrädare blev biskop i Visby 1884, Knut Henning Gezelius von Schéele.

Arkitekten Gustaf Pettersson hade svarat för kyrkans inre restaurering med arkitekten och konstnären Axel Herman Hägg som inofficiell sakkunnig granskare åt domkapitlet. Båda var från Gotland och engagerade i olika kyrkorestaureringar i landet. Arkitekterna drog dock inte jämnt och startskottet för den yttre restaureringen blev ett idéförslag som Hägg lade fram på egen hand 1894. Den inbördes kritik av varandras förslag som sedan följde hade den positiva följden att alla tre tornhuvarna kom att bevaras i befintligt skick trots att det vid den tiden närmast var regel att avlägsna 1700-talshuvar från medeltida kyrktorn och ersätta dem med en mer medeltidsinspirerad huv. För Stora kapellets barockgavel saknade ingen av dem förståelse och diskussionen gällde i hög grad utformningen av det nya tak som kapellet fick när den yttre restaureringen genomfördes efter Häggs ritningar.

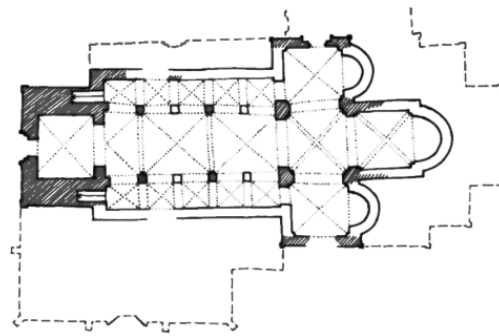
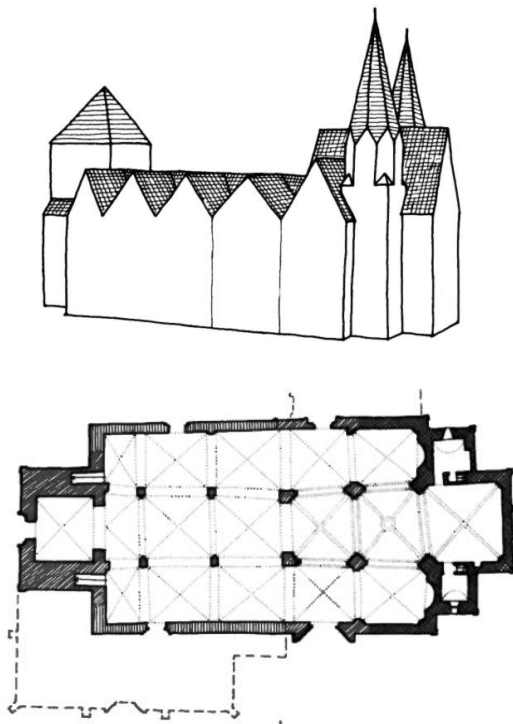
Den yttre restaureringen genomfördes 1899-1903. De viktigaste förändringarna var att Stora kapellet fick ett helt nytt tak. Den stora gaveln med det höga taket revs. Kapellet täcktes istället med ett valmat sadeltak, på mitten krönt av en takryttare. Helhetsformen erinrar något om ett medeltida relikskrin. Som en reminiscens av de gavlar i öster-väster eller söder som diskuterades skapades en mindre murad gavel åt söder samtidigt som fialerna återställdes. Klerestoriet frilades genom att sidoskeppens tak sänktes. Östra gaveln, vars krön hade blivit asymmetriskt genom takreparationer murades delvis om till ett mer symmetriskt uttryck. Igensatta öppningar togs åter upp och glasades. Lastportens form ändrades något och en ny hissbom med skulpterad djurform tillverkades. 1700-talets sakristia revs helt och ersattes av en ny, formad som en friliggande villa med en låg förbindelsegång till kyrkan. Östtornens gluggar återställdes. Putsen på fasaderna avlägsnades och en stor mängd sten i fasadytor och skulpterad dekor ersattes av ny, vanligen noga kopierande originalet, ibland nyskapade efter Häggs förlagor.

1980-talets restaurering

Den yttre restaureringens resultat vid sekelskiftet 1900 har kommit att bestå medan större förändringar har berörd den inre restaureringens bidrag. År 1927 kompletterades sakristian genom en utbyggnad i en dittills lämnad yta mellan sakristian och kyrkans mur. Ett par förändringar genomfördes vid den efter Jerk Altons ritningar utförda restaureringen 1979-1985. Allt tegel på taken byttes till nytt, medan det tidigare, som varit från olika tider och uppvisade olika nyanser, övergick till enhetligt röda tegeltak. Takkuporna mitt på midskeppens takfall, som härrörde senast från 1700-talet, togs bort och takfallen försågs med skjutbara stegar utifrån längsgående stänger på taket för att användas vid byte av trasigt taktegel. Fasaderna gjordes rena från smuts och sot som tillkommit sedan de befriades från puts 1899-1903. Stora kapellets tak kompletterades närmast västtornet, varvid en takterrass med betongdäck ovanpå valvet, vilken läckte vatten, byggdes över med ett valmat sadeltak. Vid en ny yttre restaurering 2014-2015 avlägsnade konstruktionen med skjutbara stegar på taket och fasaderna rengjordes åter.

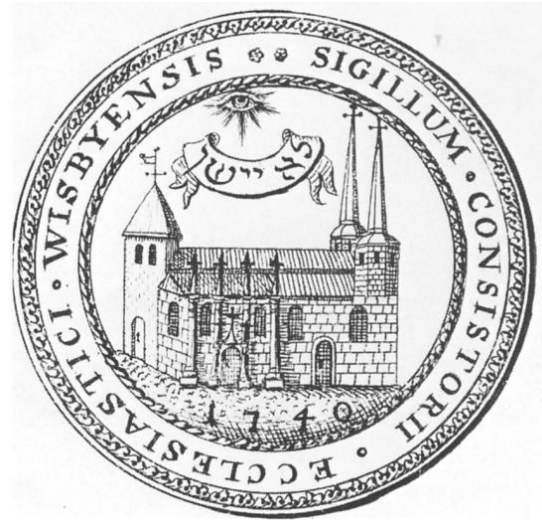
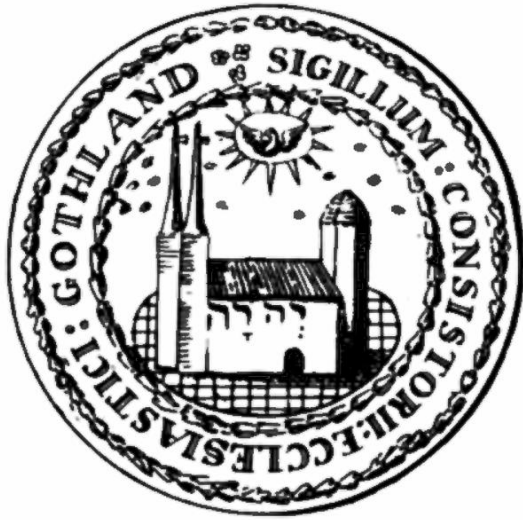
Modell av kyrkans äldsta utformning, utställd i domkyrkan, sedd från söder, nordöst och nordväst. Foto JL 2017, 2019. Plan av den äldsta kyrkan samt perspektivisk skiss och plan efter korpartiets tillbyggnad strax före 1200-talets mitt. Teckningar av Jonas Pajaujis 1977. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Kyrkan efter långhusets utvidgning strax efter 1200-talets mitt. Rekonstruktion i perspektiv och plan, samt till höger kyrkan efter 1300-talets förändringar då kapellen tillkom samt taken och östtornen höjdes samt efter 1400-talets höjning av västtornet. Teckningar av Jonas Pajaujis 1977. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Kyrkan avbildad av Georg Braun och Franz Hogenberg i vy över Visby 1598. Västpartiet felaktigt återgivet. Till höger kyrkan omkring år 1700. Teckning som förlaga för Suecia Antiqua. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Domkyrkan avbildad på domkapitlets sigill från 1718 och 1740. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Kyrkan omkring 1750, efter att västtornet har fått ny huv, gravyr. Till höger kyrkan år 1753. Östtornens huvar under ombyggnad. Kapellet tak ej utritat. Teckning av S. Abildgaard. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Exteriör från sydväst av
Jacob Gustaf Klingwall ca
1820. Efter Sveriges
Kyrkor 175, Gotland XI:1
(1978).

Domkyrkan från sydöst omkring 1850. Laverings av Lars Cedergren respektive teckning av Per Arvid Säve. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Exteriör från sydväst omkring 1880 samt modell före 1890. Foto i Waldemar Falcks samling samt modell i domkyrkan. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Exteriör från sydväst vid 1800-talets slut, troligen från det tidigare klocktornet på S:ta Karins ruin. Foto Olivia Wittberg ca 1880, ATA.

Exteriör från nordöst. Foto omkring 1890, ATA.

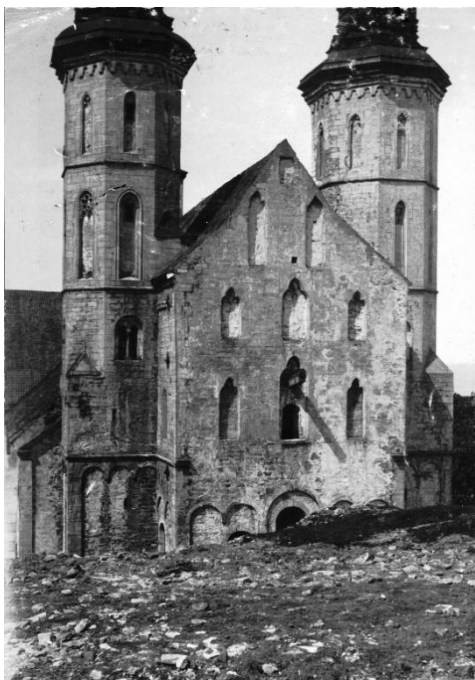
Stora kapellet's gavel från sydöst. Foto N. J. A. Lagergren ca 1890, ATA.

Exteriör från nordöst. Foto omkring 1890, ATA.

Exteriör från sydöst.
Foto Carl Curman
omkring 1890, ATA.

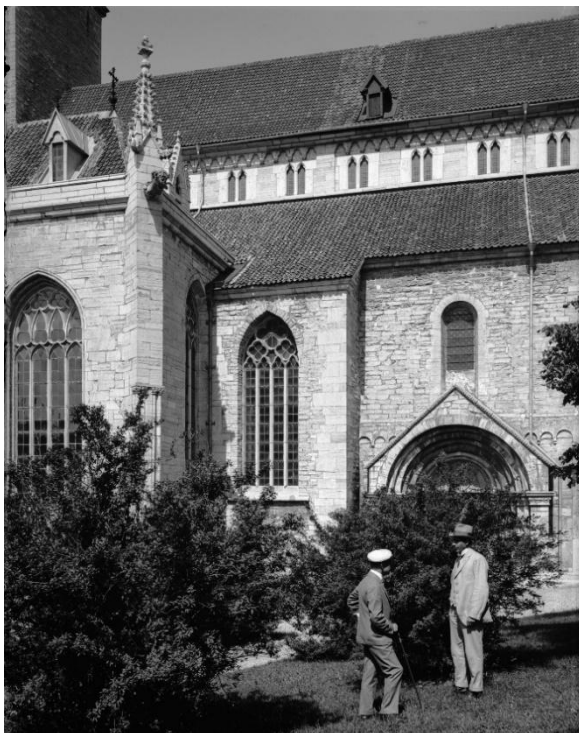
Exteriör från öster omkring 1890. Foto i ATA. Till höger exteriör från söder under pågående restaurering.
Foto ca 1900, Digitalt museum.

Exteriör från sydväst under pågående restaurering. Foto J. W. Hamner 1900, ATA.

Stora kapellet från sydväst. Foto J. W. Hamner 1907, ATA.

Exteriör från söder. Foto Martin Olsson 1910, ATA. Exteriör från väster omkring 1900. Foto i ATA.

Exteriör från sydöst.
Foto 1907, ATA.

Exteriör från väster och sydväst. Foto Olof Sörling 1907 och Einar Erici ca 1915, ATA.

Exteriör från nordöst. Foto Gerd Reimers ca 1920, ATA.

Exteriör från nordöst. Foto Iwar Anderson 1945, ATA.

Stora kapellet från sydöst. Foto Iwar Anderson 1951, ATA.

Västertornets nedre del från nordväst samt Stora kapellet från sydväst. Foto ca 1940 samt Iwar Anderson 1951, ATA.

Exteriör från nordöst. Foto Raymond Hejdström 1977. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Domkyrkans yttre karaktär är särpräglad. Den är svår att jämföra med någon annan kyrka i Sverige vad gäller helheten av material, de tre tornen, formspråket och sedan läget med åt ena hållet synlig långt utifrån havet och åt andra hållet en bergvägg några meter från kyrkan. Det är den enda kyrkan i landet med tre murade torn och därtill landets enda domkyrka med tornhuvar som måste tjäras! Den avspeglar även på ett rätt ovanligt sätt olika arkitekturstilar: romanik i de nedre delarna i öster och väster, gotik på flera håll huvar i senbarock samt ett kapelltak och en sakristia i nygotik. Huvarna, särskilt de identiska i öster (som elegant förvillar ögat att inte se att tornen är olika breda), är av en rikt dekorativ barocktyp som inte har så många representanter i Sverige utan anknyter mer till tysk och dansk barock. De romanska dragen är av ovanligt fina proportioner, som i tornets nedre del och Brudportalen. Gotiken är väl representerad, inte minst i Stora kapellet, och att kartlägga masverken i de höggotiska fönstren, östtornens ljudgluggar och dekoren på huvudportalens fialer kan ge en katalog i gotiska former.

Kyrkan är uppbyggd av delvis tydligt adderade volymer, som sidoskeppen, tornet, Stora kapellet och sakristian. Den har distinkt markerade vertikala och horisontella linjer med sina resliga torn, lisener och fönster å ena sidan och klerestoriet, taklinjerna, rundbågsfriserna å andra. Färgerna är definierade: klarröda tegeltak, svarta tornhuvar och en koppargrön takryttare mot murarnas på avstånd enhetligt ljus gulgrå framtoning.

Kyrkans fasader är i kalksten, som till stora delar endast är tuktad, vilket tyder på att den på dessa delar möjligen varit tänkt att putsas, medan den på andra platser, som omfattningar, lisener, bågfriser och fasadpartier i koret, tornen och större delen av Stora kapellet är slåthuggen. Huggsten i fasadytorna förekommer främst i de äldsta och de yngsta av de medeltida delarna. På några fasadytor, till exempel i långhusets norra mur, förekommer slåthuggen sten från en äldre mur mer slumpmässigt inmurad. Det lilla Köpmankorets murverk skiljer sig något genom en växling av röd och grå kalksten i hörnkedjan och enklare murad fönsteromfattning. Ett större parti av slåthuggen kalksten finns i det östra gavelröstet som helt nymurades vid restaureringen 1899-1903.

Flera av de äldre fasaderna, i tornet, i det tidigare tvärskeppet samt i östpartiet och östtornen, dekoreras av pilastrar och rundbågsfriser. Friserna förekommer i mindre och, på koret, något större format. Konsolerna har olika utformning och på vissa partier en genomgående individuell utformning. Friserna avdelas av vertikala lisener. Längs takgesimserna på högmurarna och östtornen förekommer också bågfriser men med klöverbladsform med något olika karaktär på de båda tornen och även på högmurarna. Bågfriserna, som i klerestoriet även har lisener, förefaller vara en följsamhet till domkyrkans äldsta delar.

Portalerna har alla perspektiviska omfattningar. Rikaste omfattningarna har Brudportalen och portalen på Stora kapellet. De båda har skulpterade kapitälband, varav den senares till stor del är nyhuggna vid sekelskiftet 1900, vilket även gäller vimperegens krönskulptur och de klättrande fialerna, vilka dock till stor del utgör kopior från omkring 1900 av original som förvaras på kyrkvinden. Den äldsta portalen är tornportalen medan den norra långhusportalen är gjord av återanvända delar som monterats på nytt sätt samt sedan förändrats upptill för att ge plats åt ett förstorat fönster.

Kyrkans fönster härrör till stor del från 1300-talet, medan några äldre fönster förekommer och endast ett fönster, det på korets södra sida, tillkommit senare, på 1890-talet som rekonstruktion av ett äldre. Kyrkans äldsta fönster är det fyrpassformade fönstret in till emporen, vilket är från tornets byggnadstid. Fönstrens masverk och omfattningar är antingen ursprungliga eller förnyade, bland annat vid den stora restaureringen runt sekelskiftet 1900, men som kopior av de äldre delarna. Fönsterglasat har bytts ut under århundradena efter medeltiden. I Stora kapellets östra fönster mot söder förekommer skulpterade figurer på utsidan vid fönsterposternas nedre del. I kapellets övre del, vid gränsen mellan fasad och tak, förekommer rikligt med huggen figurativ och vegetativ dekor, huvudsakligen från 1899-1903. Några av dessa utgör vattenkastare, varav ett par är medeltida och en har suttit på sin plats sedan medeltiden medan övriga en tid förvarats på kyrkvinden. Skulpterad dekor från restaureringen förekommer även ovanför sakristians fasad och i östra gavelröset, där en Kristusskulptur i mörkt gul engelsk sandsten bryter av färgmässigt.

Västra tornets norra galleri har öppna rundbågar med parställda kolonnetter, vilka troligen till stor del är nyhuggna men snarlikt originalen. Tornet har spår av tidigare ljudgluggar, vilka har hört till tornet i sin äldre utformning. Högst upp sitter de nuvarande ljudgluggarna, infogade i tornmuren från 1423 vilka, trots att de är nästan två hundra år yngre, är snarlika de igensatta i tornets nedre delar och möjligen delvis innehåller äldre delar. Ljudgluggarna i östtornen består dels av de nedre romanska gluggarna, vars omfattningar sannolikt är delvis nyhuggna omkring 1900, samt att östtornens övre gluggar som på sina 26 gluggar använder 19 olika gluggutformningar. Alla gluggarna var igenmurade före 1899-1903 men sparade som blinderingar. De återöppnades, endast mittposter och smärre delar av omfattningar och masverk är nyhuggna.

I östra gavelröset finns fönster och lastportar till vinden, krönte med spetsig klöverbladsbåge. Utöver den ännu bevarade lastporten var övriga öppningar igenmurade till sekelskiftet 1899-1903. Lastporten fick ändrad form och försågs med en huggen och skulpterad hissboom i trä. Öppningarna i gavelröset nyskapades tillsammans med röset vid samma tillfälle. Tre igensatta tidigare öppningar eller blinderingar ersattes av två mer symmetriskt placerade fönster samt en skulptur i en något uppskjutande skärmgavel. De före restaureringen asymmetriskt placerade öppningarna nära taket och gavelns oregelbundna form talar för att det även ursprungligen funnits en gavel som skjutit upp framför taket. Möjligen är det dock mer sannolikt att den haft en trappgavel, likt de stora packhusen som gaveln synbarligen efterliknar, och som bättre kunnat dölja gavelns tidigare asymmetri. Vid sekelskiftet 1900 valde man att istället förskjuta takstolens östra del något åt norr.

På samtliga takfall ligger tegel, allt pålagt 1979-1985 istället för äldre tegel som av färgväxlingen att döma härrörde från olika tid. Ett system med flyttbara stegar på räls från samma år avlägsnades 2014-2015. På olika sluttande partier av kalksten lades på 1980-talet plåt, som på östtornen i övergången från fyrkant till åttkant. Tornhuvorna är byggda av trä, panelade och tjärade med kopparklädda takfall sedan början av 1960-talet. Den västra huven karaktäriseras av sin altan, som inte endast använts för utsikten utan även var till för stadens brandvakt. Överbyggnaden på altanen är formad som en mindre paviljong med pilastrar vars karnisformade huven omges av i ring svävande klot. Östtornens huvar är närapå identiska med varandra men har olikformad välvd bas och olika kraftigt taksprång, varigenom skillnaden i tornens bredd inte upplevs så tydligt. De har en rik dekor av profiler, blindbalustrad, blindfönster (vars nedre del utgör takluckor), konsoler, triglyfer, strålsolar, rundade gavelkrön och urnor.

Exteriör från sydväst från Almedalen. Foto JL 2020.

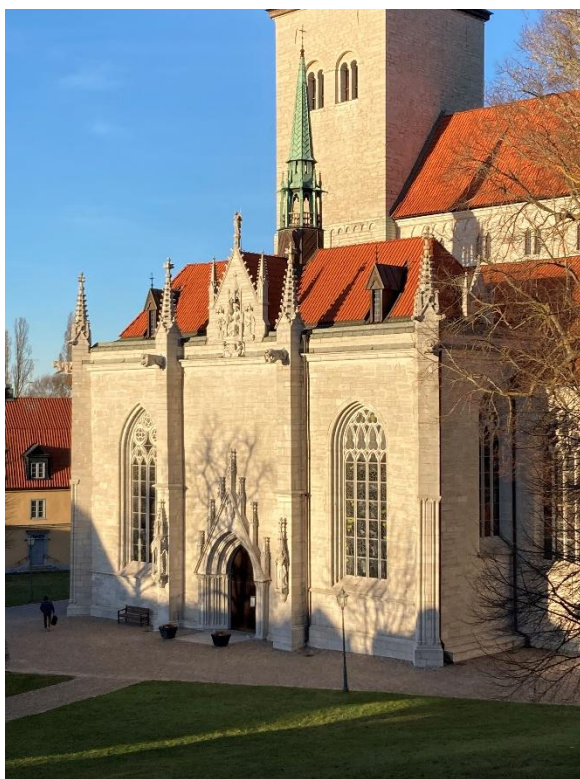
Exteriör från sydväst. Foto JL 2020.

Kyrkan från sydväst. Foto JL 2022 och 2023.

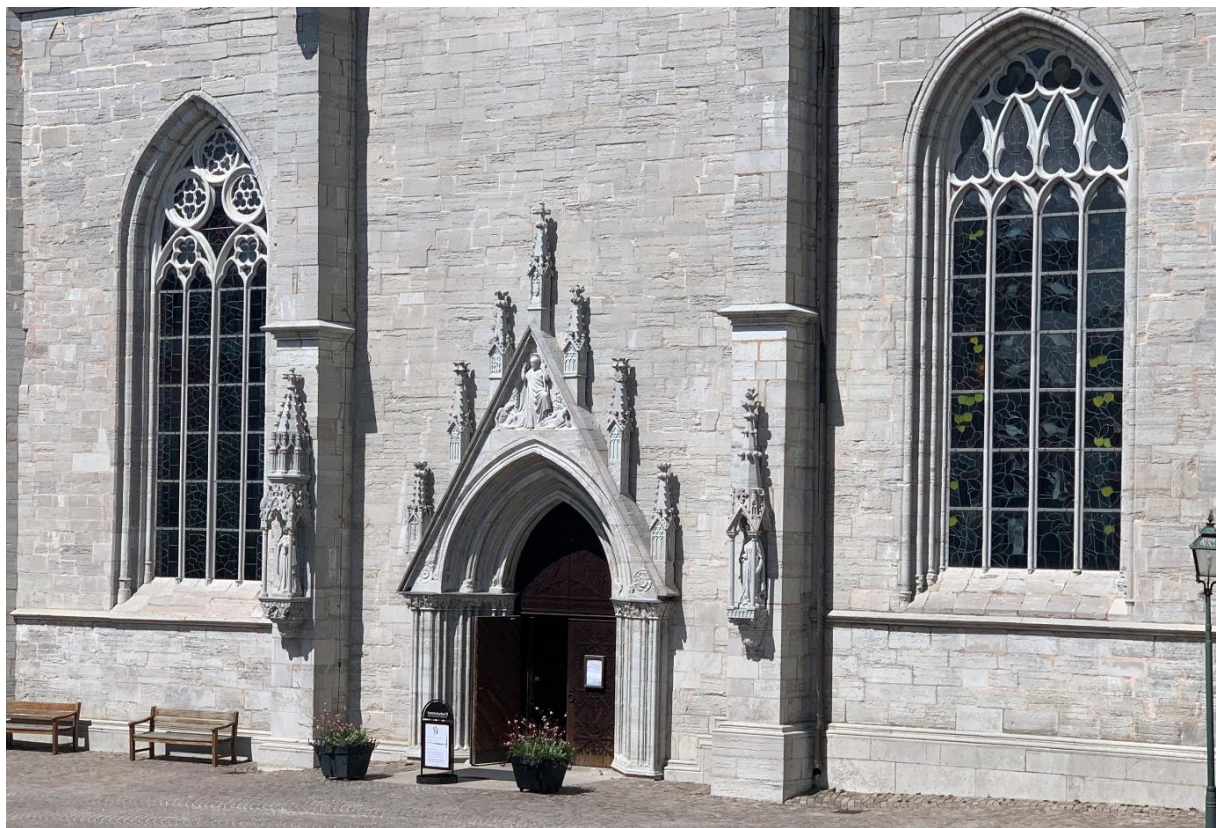

Stora kapellet från sydöst. Foto JL 2022 och 2024.

Stora kapellet från väster samt portalen från sydväst. Foto JL 2023.

Stora kapellet portal och södra fönster. Foto JL 2023.

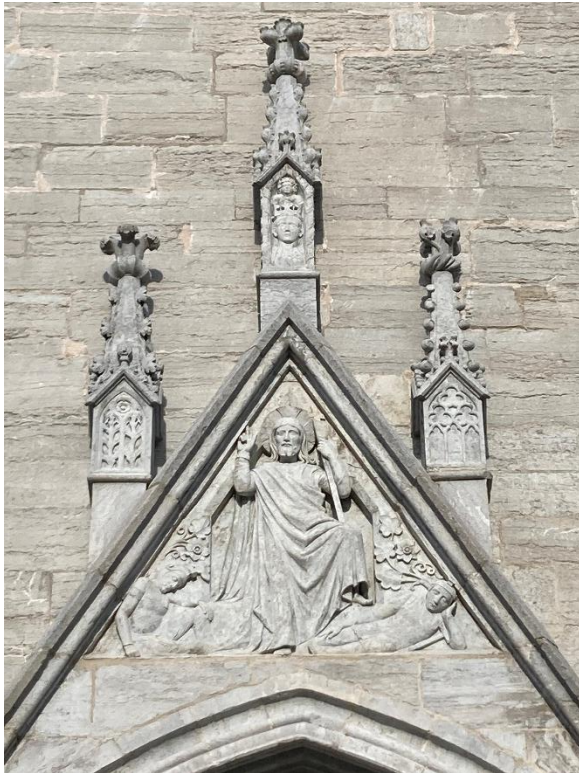
Stora kapellets portal. Foto JL 2017.

Stora kapellets portal och flankerande ädikulor före restaureringen omkring 1900. Sockeln nyhuggen vid 1800-talets mitt. Foto från 1800-talets slut i ATA.

Stora kapellets portal före och efter restaureringen omkring 1900. Ljusa partier visar nyhuggen sten. Foto ca 1890 respektive J. W. Hamner 1907, ATA

Stora kapellet portal. Vimpergens krön samt östra posten. Foto JL 2024.

Stora kapellet portal. Västra och östra kapitalbandet. Nyhuggna omkring 1900 efter förlagor av Axel Herman Hägg som rekonstruerande kopior av de fragmentariskt bevarade originalen. Foto JL 2024.

Detaljer av östra kapitälbandet i Stora kapellet portal. Foto JL 2024.

Detaljer av västra kapitälbandet i Stora kapellet portal. Foto JL 2024.

Detalj av västra kapitälbandet i Stora kapellet portal. Foto JL 2024.

Dörrarna från omkring 1900 i Stora kapellet portal. Till höger detalj. Foto ES 2025.

Stora kapellet. Sydöstra kontrefortens (strävpelarens) bas med detalj. Foto JL 2024.

Stora kapellet. Ädikula på kontreforten öster om portalen med skulptur från ca 1900 av S:ta Katarina. Ovan till höger sockeln omedelbart öster om portalen, nedan till vänster del av det sydöstra fönstrets västra smyg närmast solbänken. Foto JL 2024 respektive 2017.

Stora kapellet. Ädikula på kontreforten väster om portalen med bild av Maria med barnet från ca 1900. Foto JL 2024 respektive 2017.

Stora kapellet. Lukarn med tronande Kristus som världens frälsare. Tillkommen ca 1900. Foto JL 2017.

Stora kapellet. Del av takprofilen med fialer och skulpterade krönande detaljer. Till höger vattenkastare. Kopia från ca 1900 efter rester av medeltida vattenkastare. Foto JL 2018 och 2023.

Vattenkastare och lukarn på Stora kapellet. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

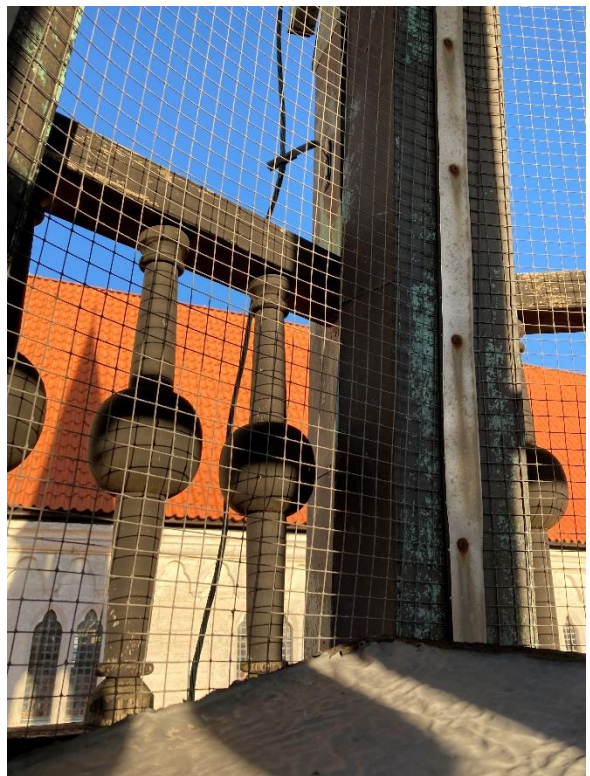
Stora kapellet. Vattenkastare på de östra av södra fasadens kontreforter. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

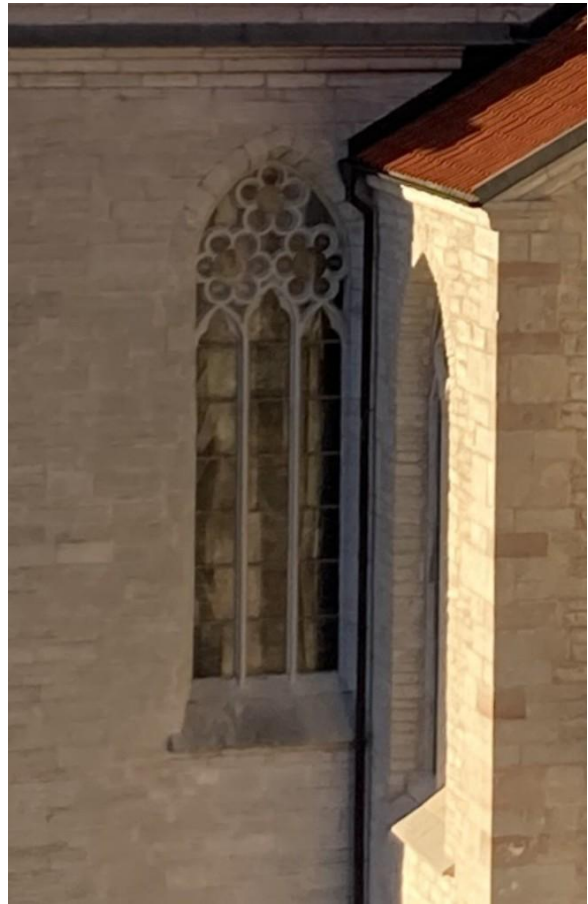
Stora kapellet. Vattenkastare och fialernas gargojler på kapellets västra del samt i sydöstra hörnet. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

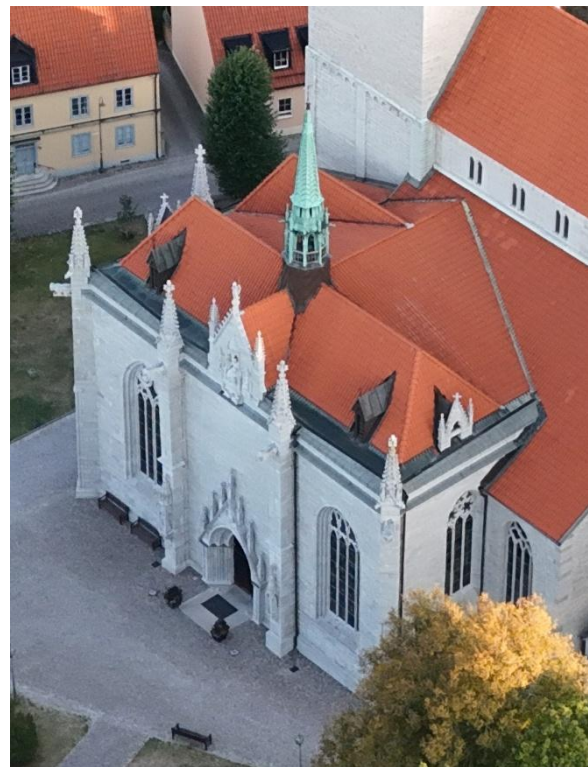
Stora kapellet's takryttare från öster och sydöst, tillkommen 1899-1903. Foto JL 2024 respektive 2017.

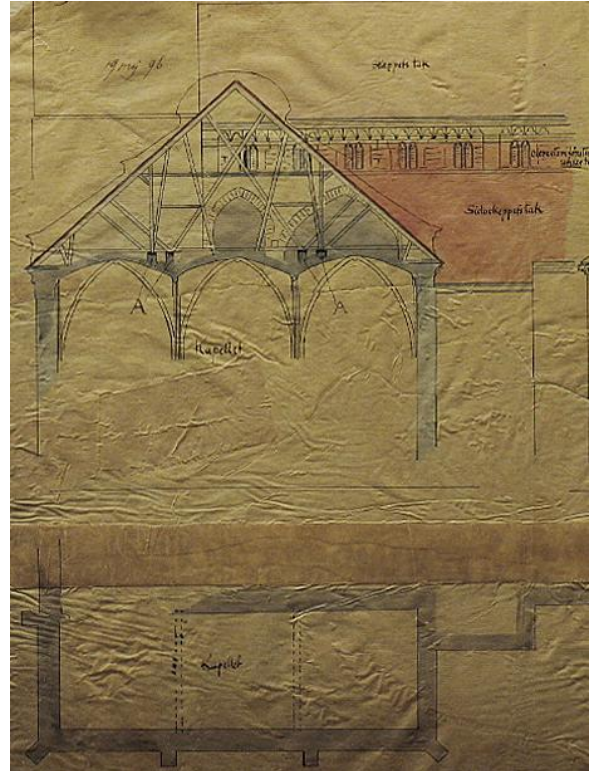
Stora kapellet's takryttare. Foto JL 2024.

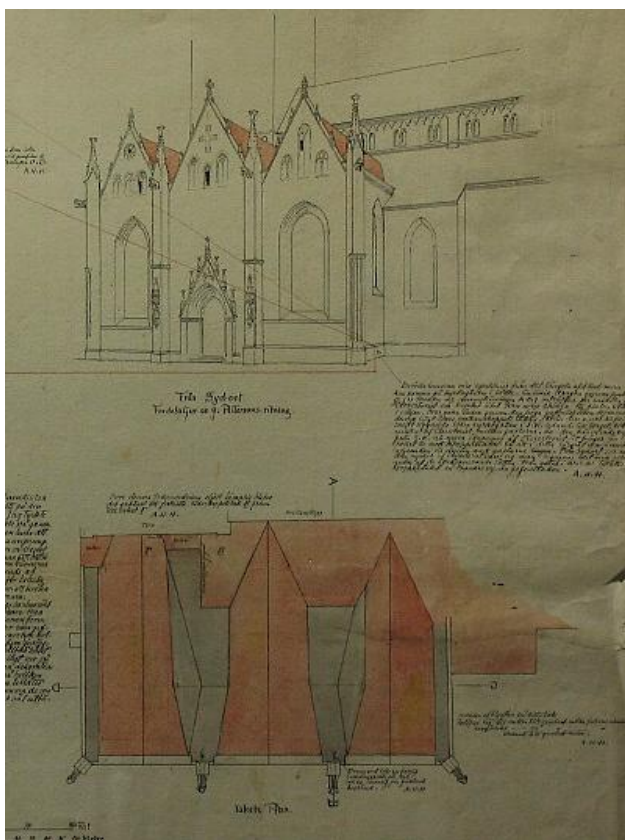
Stora kapellet från öster samt det östra fönstret, vars smygar, liksom de mot väster, är enklare än i kapellets fönster mot söder. Foto JL 2024.

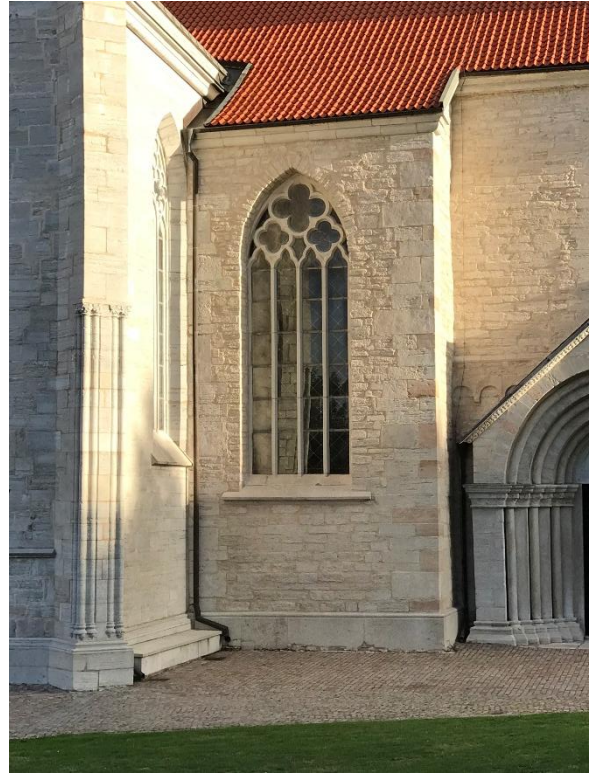
Stora kapellets tak sett från väster och sydväst. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift. Taket fick sin form 1899-1903 och kompletterades i sydväst intill västtornet 1979-1985.

Stora kapellet före 1899-1903. Modell av Göran Krehl 1897 i domkyrkan. Till höger sektionssritning mot norr av takkonstruktionen. Domkyrkoarkivet R II a:10.

Stora kapellet. Ej utfört förslag till gavelrösten av Gustaf Petterson, ritning av Axel Herman Hägg 1897. Till höger ej utfört förslag till takryttare av Axel Herman Hägg ca 1897-1900. Domkyrkoarkivet R II a: 12 respektive 24.

Kyrkans östparti ovanifrån från sydöst. Foto Pär Malmros 2024. Till höger Köpmankoret sett från sydöst. Foto JL 2020.

Hörnet mellan Stora kapellet, till vänster, och Köpmankoret, till höger, visande skillnad i karaktären i murverket. Till höger Köpmankorets fönster samt en del av Stora kapellets östra fönster visande skillnaden i omfattningens utformning. Foto JL 2020.

Köpmankoret och Brudportalen ovanifrån från sydöst. Foto JL 2019.

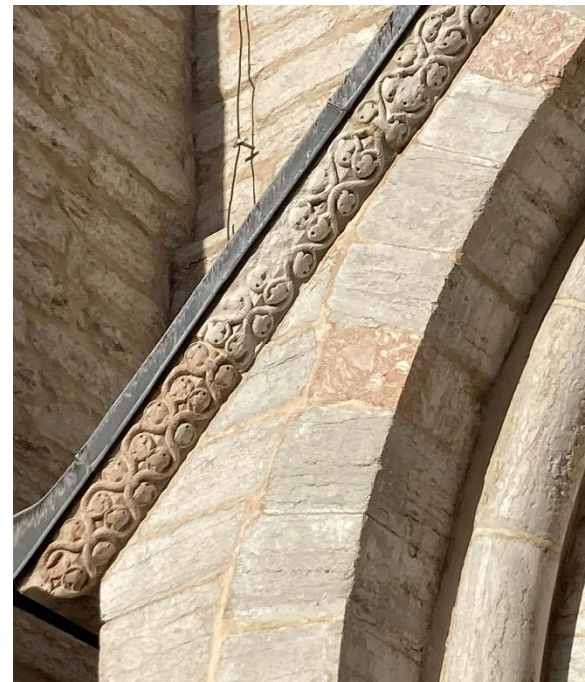
Brudportalen sedd rakt framifrån och
närbild. Foto JL 2019 respektive ES 2025.

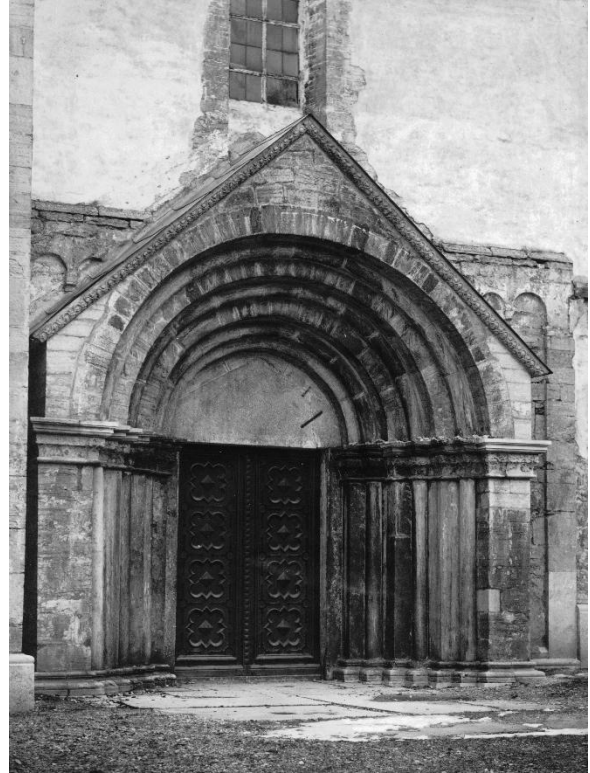
Brudportalen från sydöst. Foto JL 2024.

Brudportalens västra och östra kapitälband samt östra kapitälbandets yttersida. Foto JL 2024.

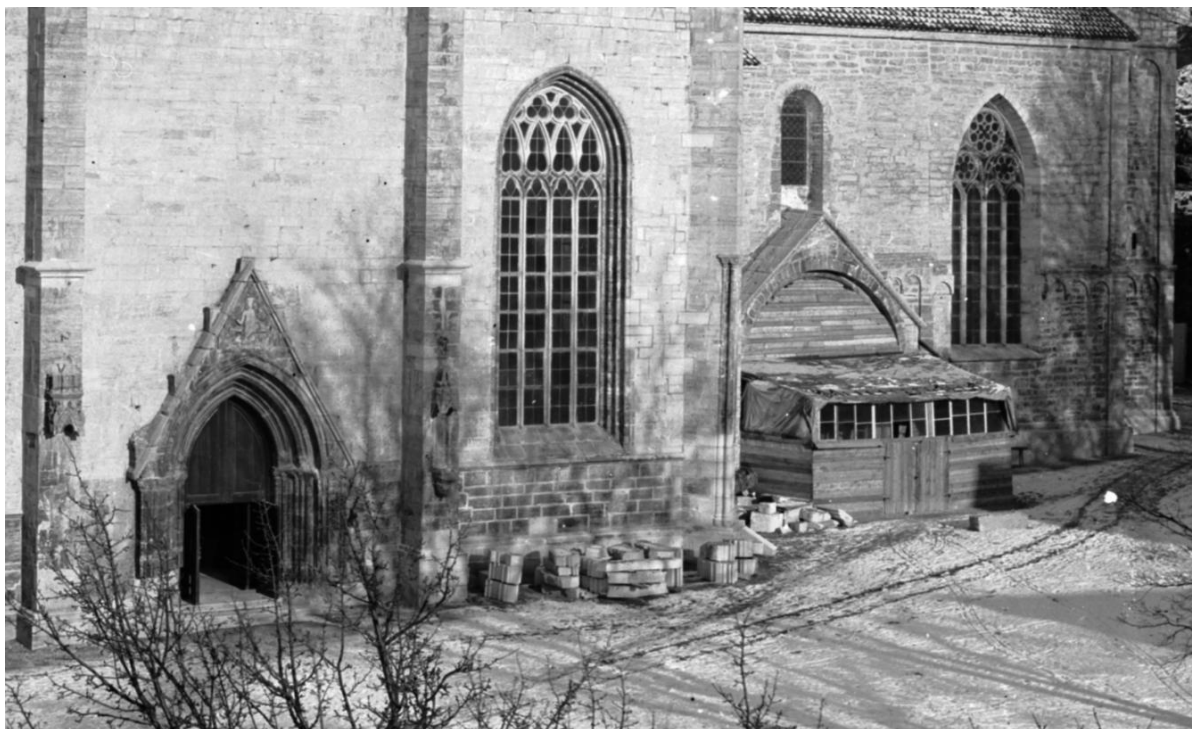
Detalj av Brudportalens östra kapitälband samt av vimpergens taklist. Till vänster tympanonreliefen från 1899-1903. Foto JL 2024.

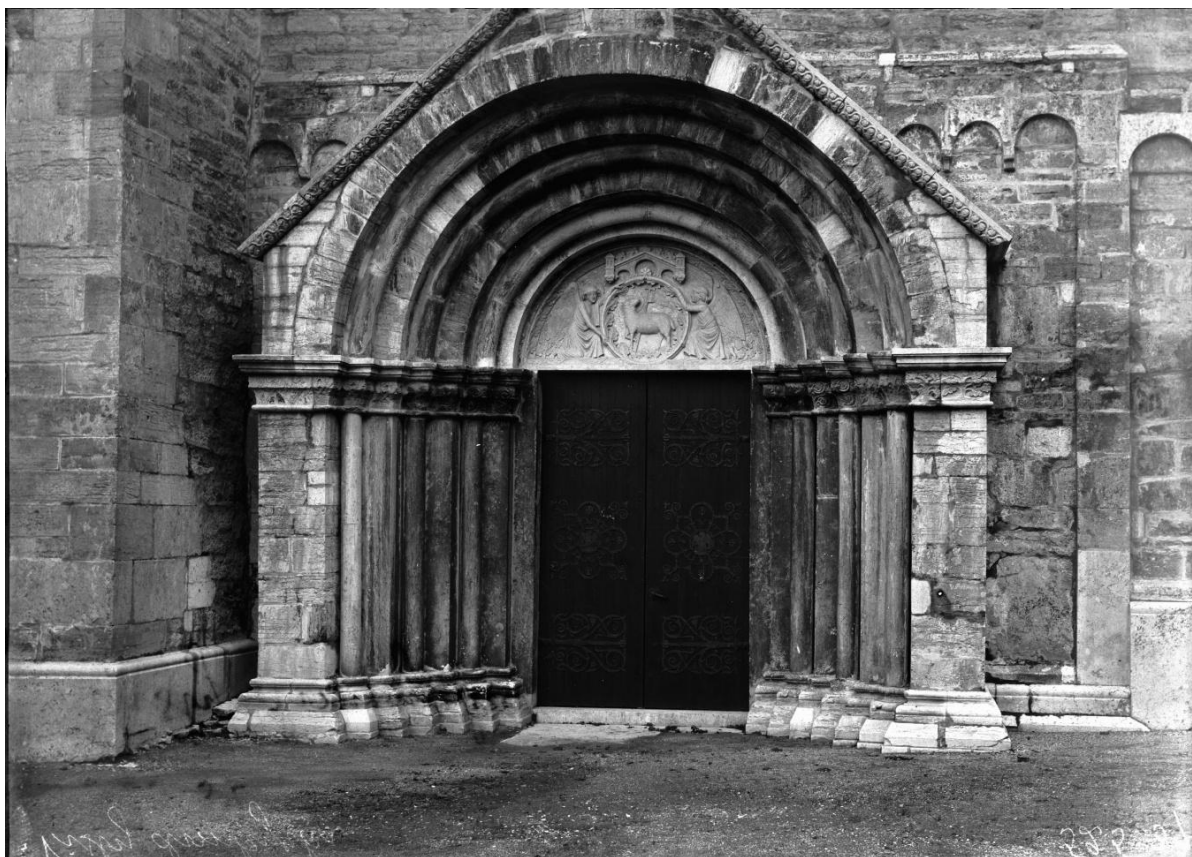
Murpartiet bakom Brudportalen utgörande den äldsta kyrkans södra tvärskeppsgavel med delvis igensatt äldre fönster. Foto JL 2017. Till höger Brudportalen före 1899-1903. Foto ca 1890 i ATA.

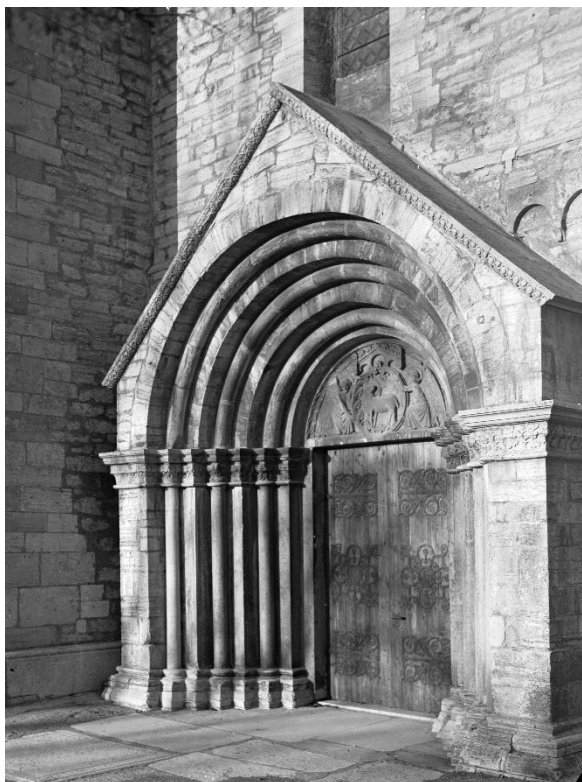
Gravkapell från 1767 utanför Brudportalen, riven 1858. Detalj av teckning av Per Arvid Säve från 1850-talet. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Domkyrkans sydportaler under restaurering 1899-1903. Foto (detalj) J. W. Hamner 1900, ATA.

Brudportalen strax efter restaureringen 1899-1903. Foto J. W. Hamner 1907, ATA.

Ovan till vänster Brudportalen vid mitten av 1900-talet. Foto Iwar Anderson 1939, ATA. Ovan till höger och i mitten murpartiet kring Brudportalen med det yngre korpartiet och mötet mellan de något olika formade bågfriserna. Foto JL 2017, 2019 och 2024.

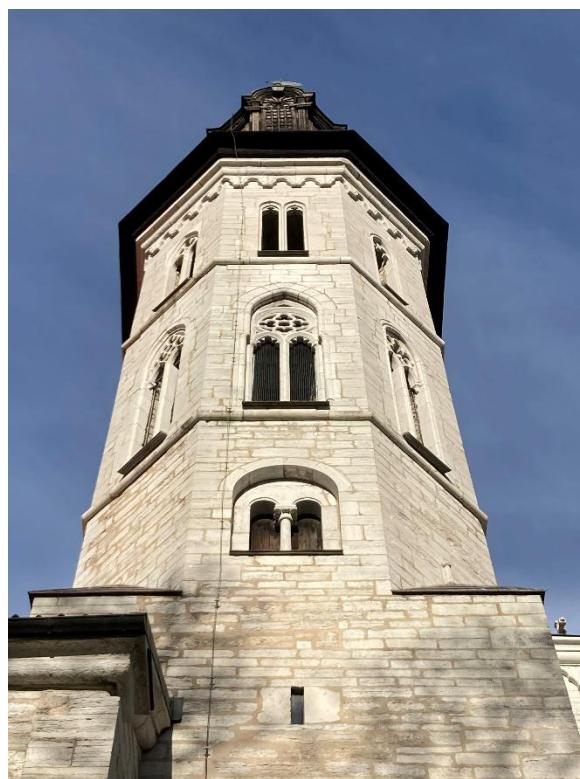
Korpartiet från sydöst. Till höger det sydöstra tornets äldre nedre del. Foto JL 2020 respektive 2021.

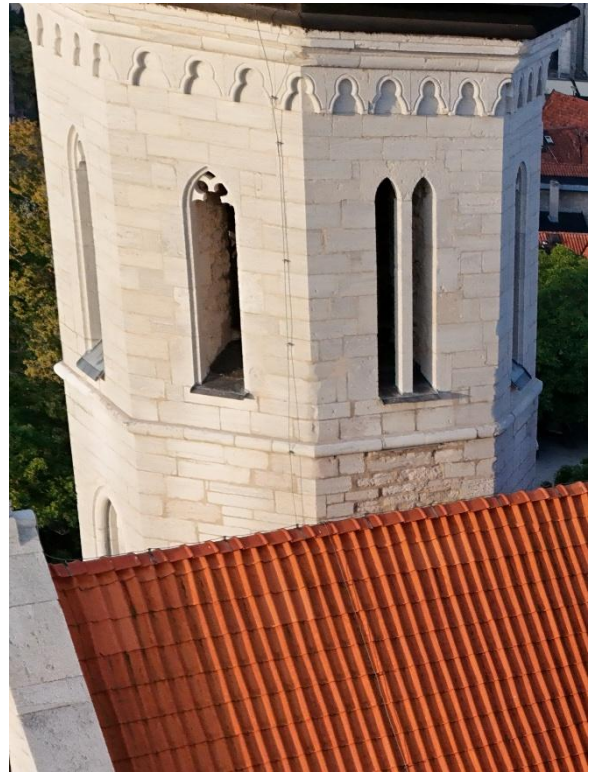
Sydöstra tornets nedre, äldre del från sydöst före 1899-1903 och från sydväst efter, där nya stenar är ljusa. Foto omkring 1890 samt av J. W. Hamner 1900, ATA.

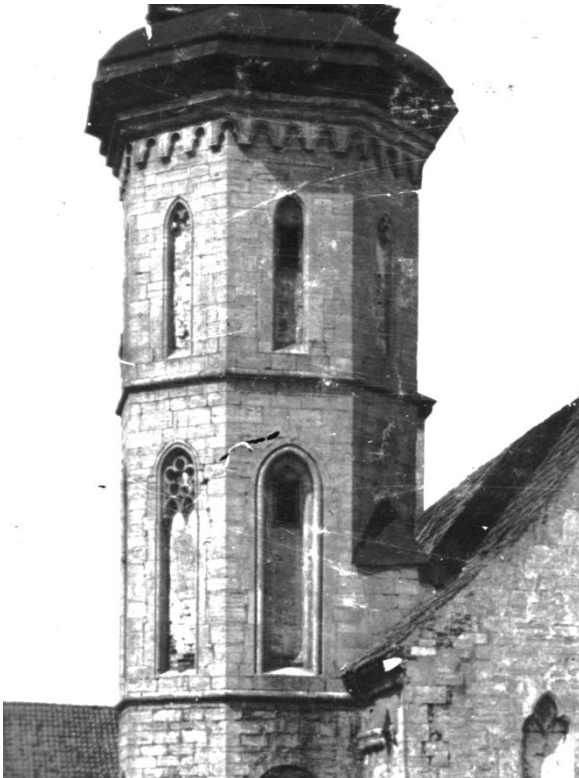
Romansk ljudglugg mot öster i den äldre nedre delen av sydöstra tornet. Till höger sydöstra tornets övre del från sydväst. Foto JL 2024 respektive 2017.

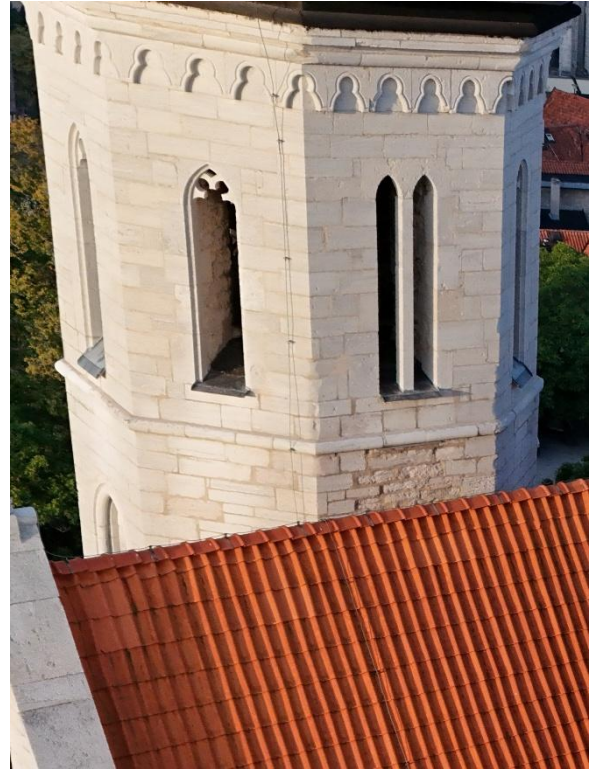
Sydöstra tornets ljudgluggar från sydväst och söder. Foto JL 2024.

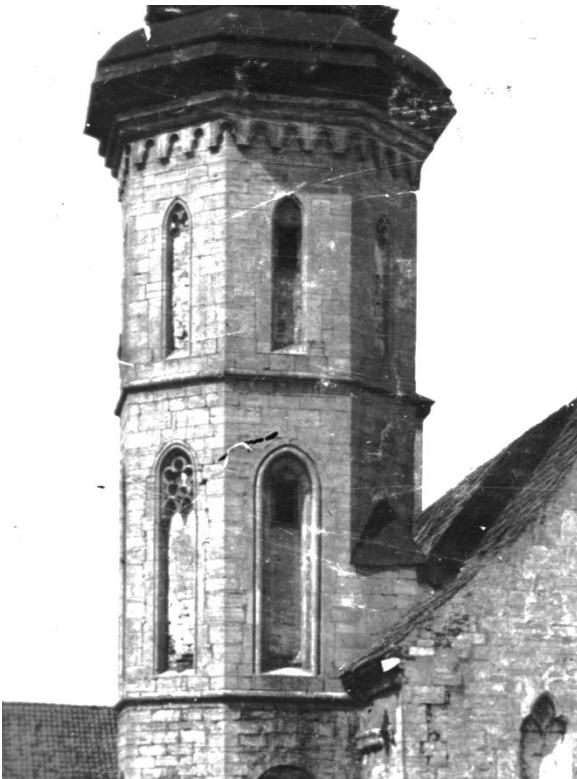
Sydöstra tornets övre dels gotiska ljudgluggar från sydöst och nordöst. Foto JL 2018 respektive Pär Malmros 2024, Visby stift.

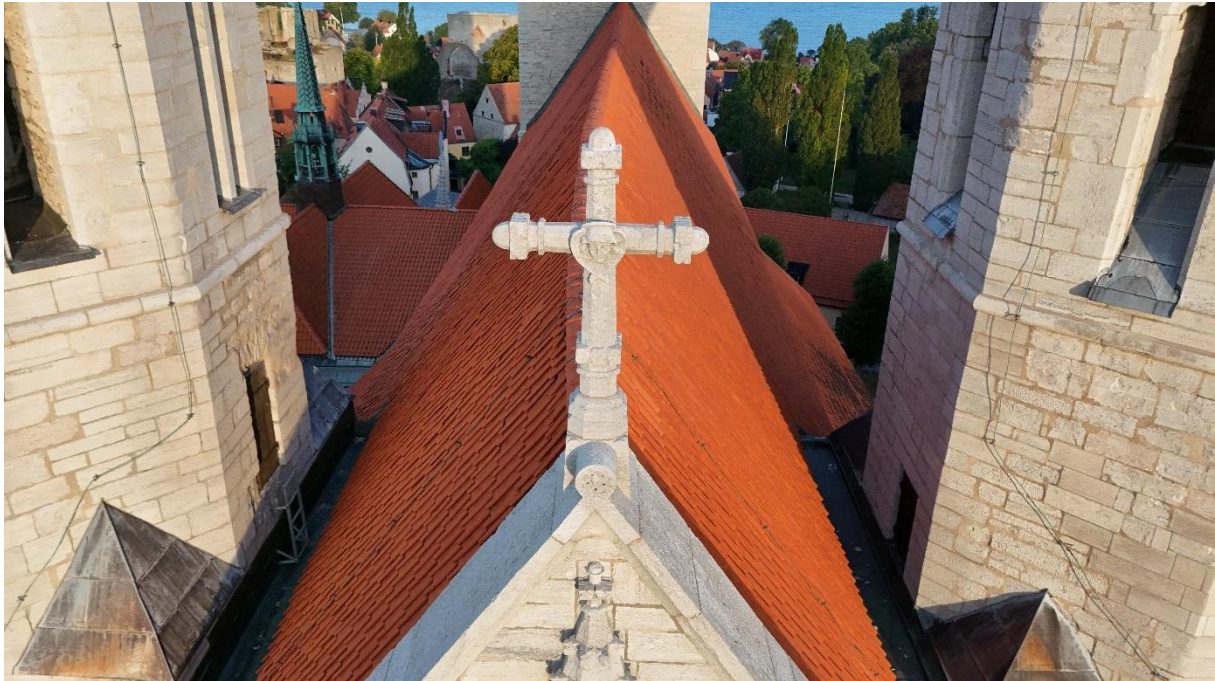
Gotiska ljudgluggar i sydöstra tornets övre del från öster före och efter restaureringen 1899-1903. Foto ca 1890 respektive J. W. Hamner 1907 med nya stenar framträdande som ljusa.

Sydöstra tornets övre dels gotiska ljudgluggar från sydöst och nordöst. Foto JL 2018 respektive Pär Malmros 2024, Visby stift.

Gotiska ljudgluggar i sydöstra tornets övre del från öster före och efter restaureringen 1899-1903. Foto ca 1890 respektive J. W. Hamner 1907 med nya stenar framträdande som ljusa.

Östtornens sidor mot långhustaket med utgångar, placerade på olika höjd, sedda från öster. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

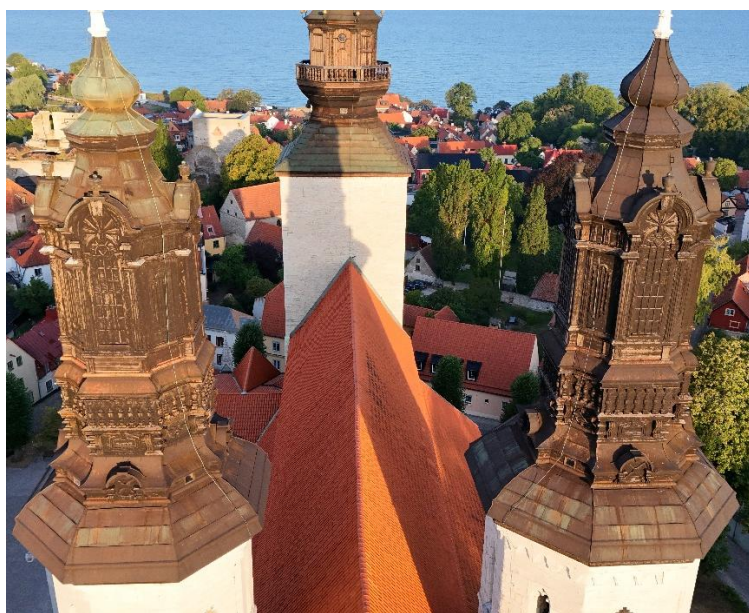
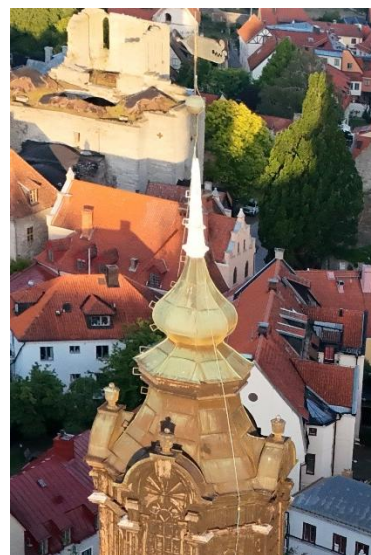
Tornens övre del och huvar sedda från öster från Dalmanstornet. Foto JL 2020. Det nordöstra tornet något bredare än det sydöstra.

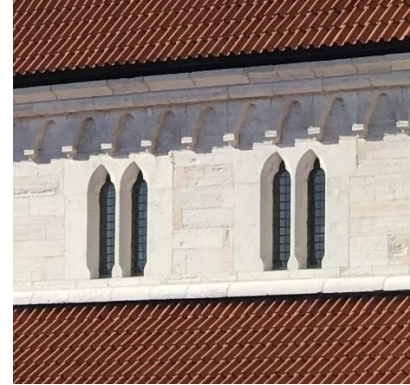
Sydöstra tornets huv, byggd 1760-1761, från sydöst. Foto JL 2020.

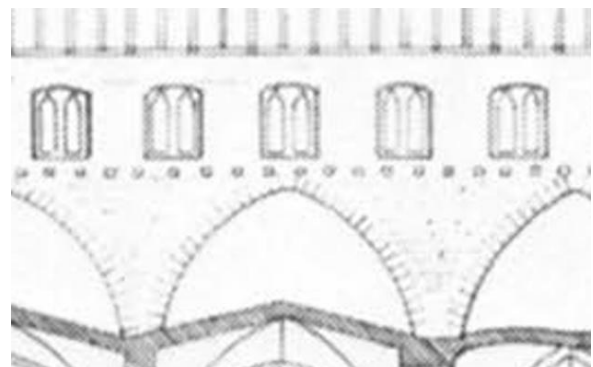
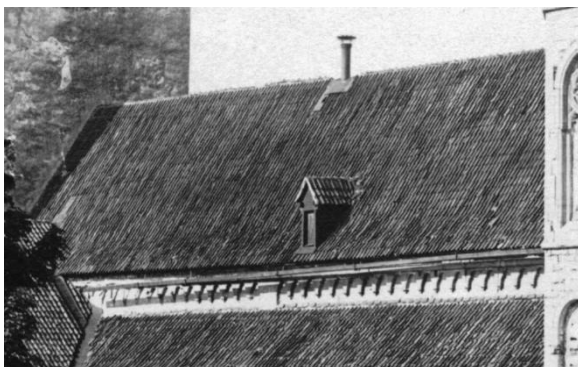
Sydöstra tornhuven sedd från sydöst, till höger detalj. Foto JL 2024 respektive 2017.

Östtornens huvar, sedda ovanifrån från öster. Ovan samt nedan till höger detaljer av sydöstra tornhuven ovanifrån från öster. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

Mittskeppets högmur med "klerestorium" in till kyrkvinden. Frilagt och omfattningarna nyhuggna vid restaureringen 1899-1903. Vy från söder. Ovan foto JL 2024 respektive 2022. Till vänster och nedan foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

Mittskeppets högmur före restaureringen 1899-1903 med öppningarna dolda av sidoskeppstaken men synliga inifrån vinden. Skorstenen tillkom 1877, takkupan togs bort 1979-1985. Foto Carl Curman (detalj) ca 1890, ATA. Uppmätning (detalj) A. W. Lundberg 1868, efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Stora kapellet tidigare gavel samt till höger klerestoriet under framtagning vid restaureringen 1899-1903. Foto (detalj) John Hertzberg ca 1900, Kungl. Tekniska Högskolan, Digitalt museum.

Klerestoriet och del av sydöstra tornet strax efter restaureringen 1899-1903. Ljusa partier visar ny sten. Foto (detalj) J. W. Hamner 1900, ATA.

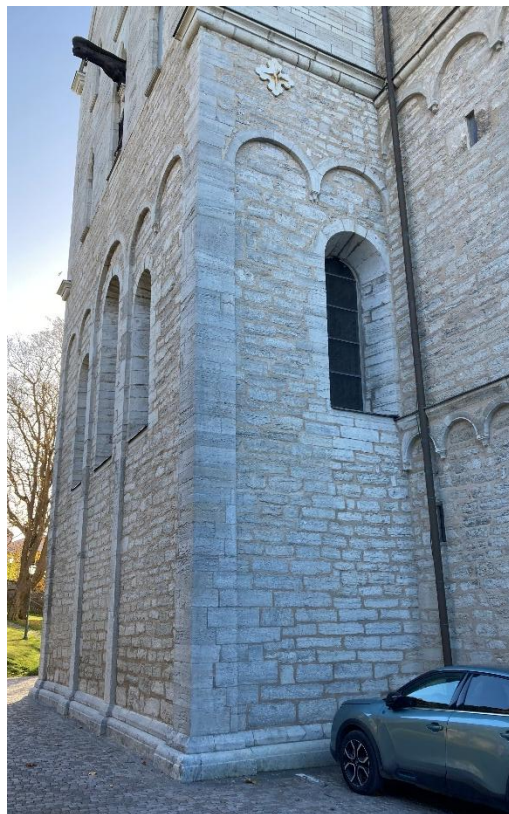
Klerestoriet strax efter restaureringen 1899-1903. Ljusa partier med nyhuggen sten visar att stora delar av öppningarna mot söder nyhöggs. Foto Martin Olsson ca 1910, ATA.

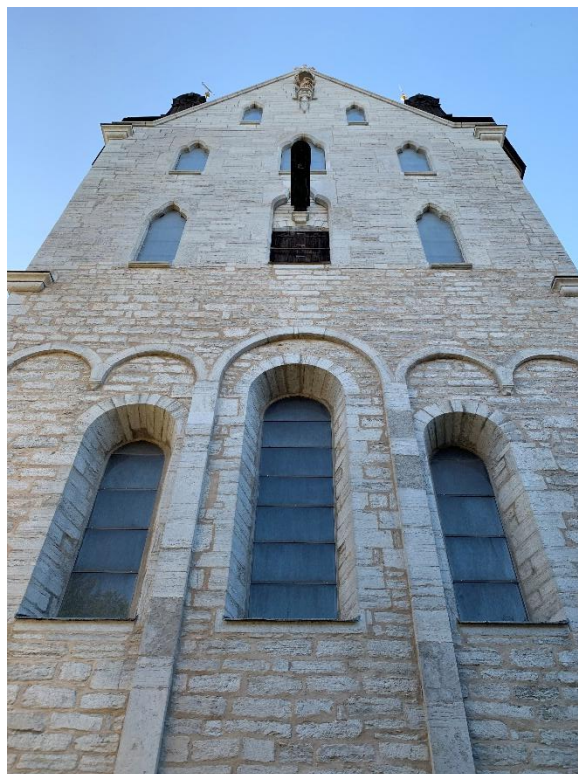
Östgaveln. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift. Till höger östgavelns nedre del med synlig murskarv mellan det äldre, romanska, murverket och det yngre, gotiska. Foto JL 2024.

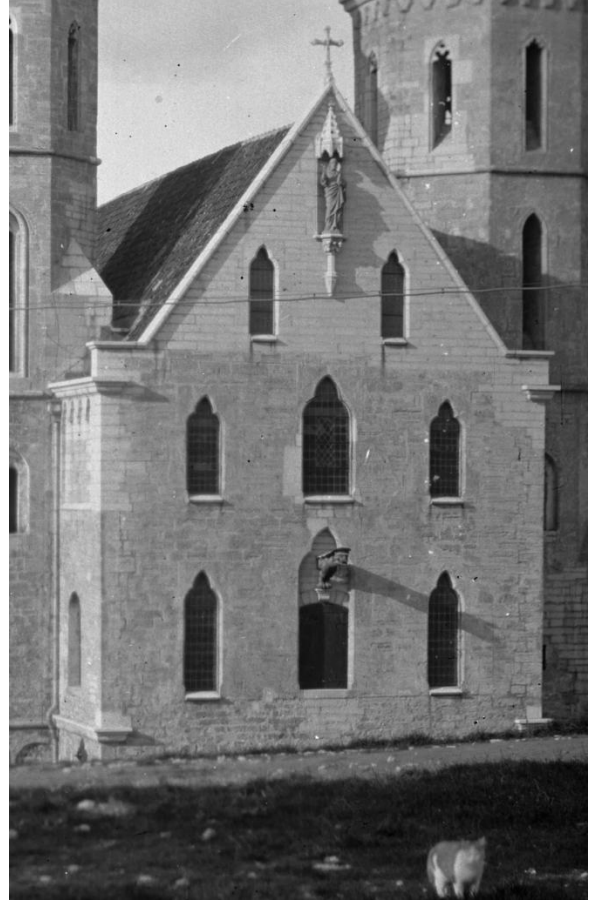
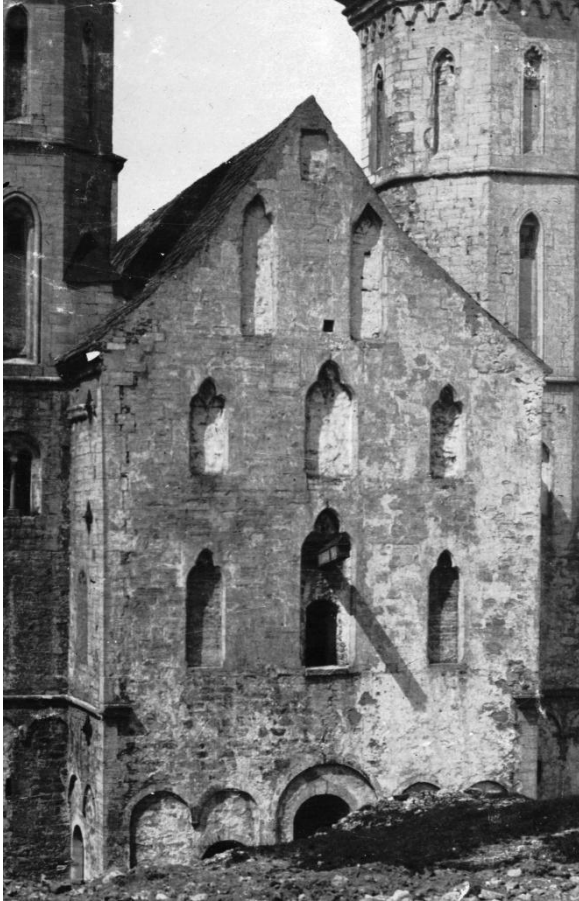
Östgavelns sockel sedd mot norr. Till höger utrymmet mellan koret och klinten, sedd mot söder. Klinten bearbetad, sannolikt inför korets utvidgning. Foto JL 2024 respektive 2020.

Koret från söder med rundbågigt fönster från 1892 i stället för ett spetsbågigt. Till höger sockel på korets östra sida. Foto JL 2020 respektive 2025.

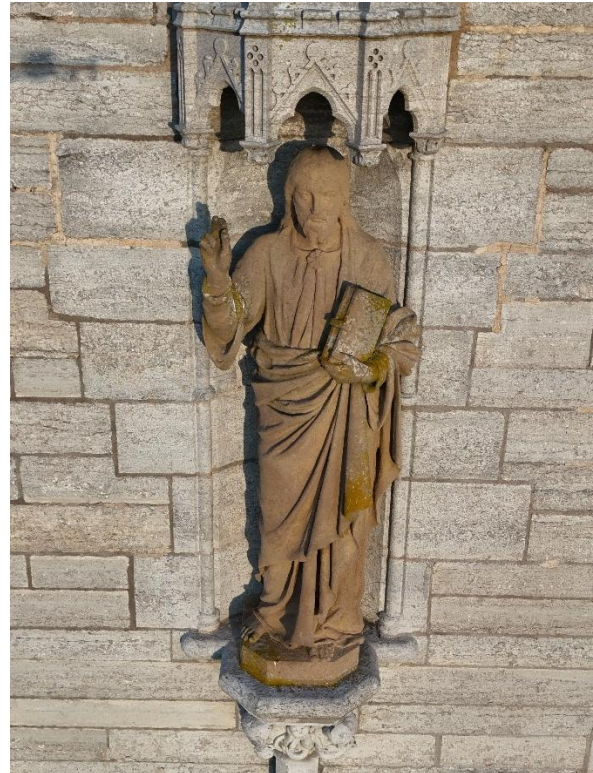
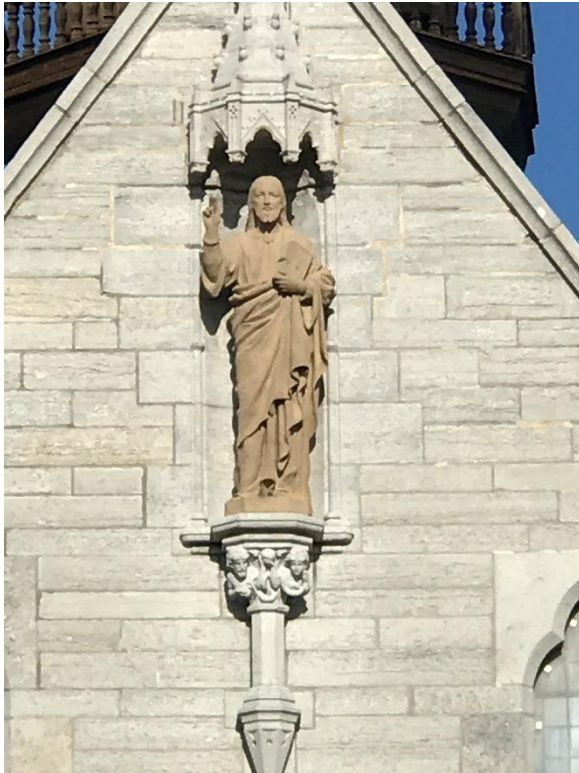
Koret från söder med det 1892 förändrade södra fönstret. Teckning av Jacob Gustaf Klingwall, efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978). Till höger korets östra fasad med den gotiska påbyggnaden. Foto JL 2019.

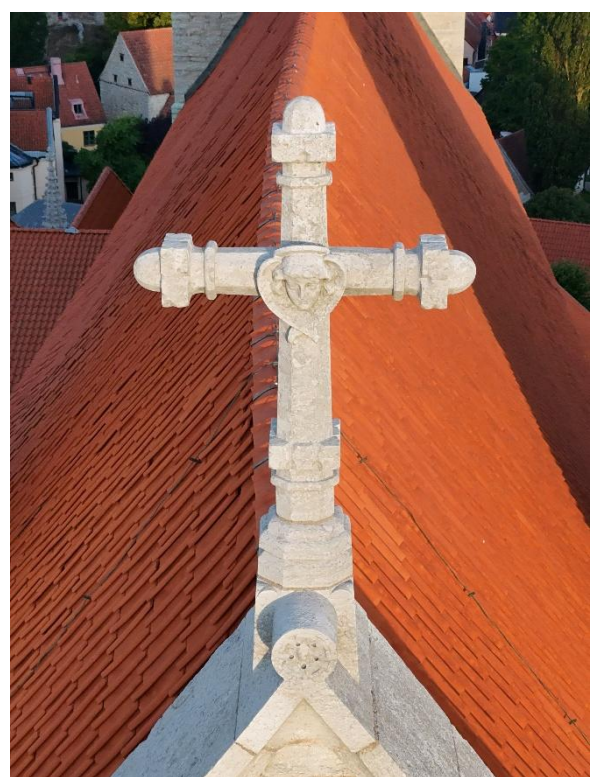
Östgavelns övre del före och strax efter restaureringen 1899-1903. Foto ca 1895 respektive J. W. Hamner 1907, ATA. Ljusa stenar är utbytta vid restaureringen. Gavelröstet nymurades i mer symmetrisk form sedan taknocken försköts ett stycke längst i öster.

Östra gaveln. Lastport med hissbom, i nuvarande utformning från 1899-1903. Foto JL 2024. Till höger gavelröstet och bakom det taknocken med den vid restaureringen tillkomna krökningen avnocken. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

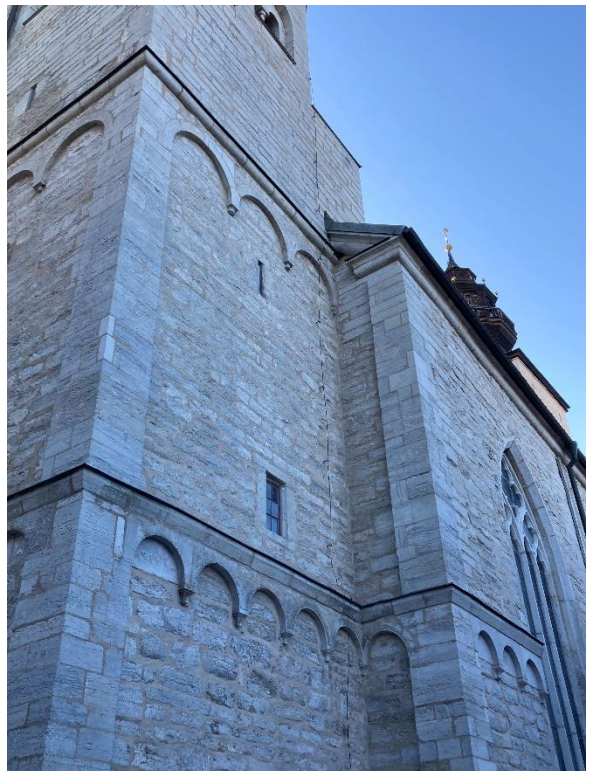
Välsignande Kristus, skulptur i gavelröset. Utförd i engelsk sandsten efter ritning av Axel Herman Hägg 1899-1903. Foto JL 2020 och Pär Malmros 2024, Visby stift.

Östgavelns krönande kors, utfört 1899-1903. Foto JL 2024 och Pär Malmros 2024, Visby stift.

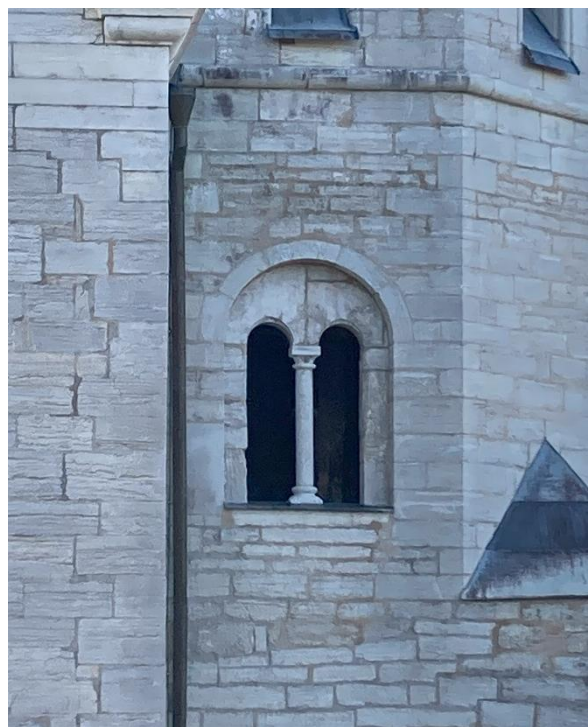
Nordöstra tornets nedre del samt korets nordfasad från nordöst och norr. Foto JL 2020.

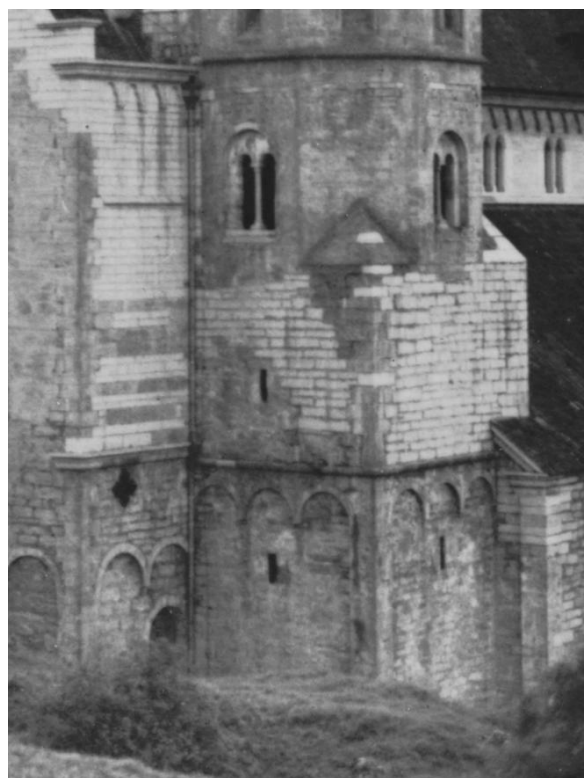
Romanska bågfriser på korpartiet. Ovan till vänster den övre bågfrisen, därunder den nedre på tornets östra sida, till höger båda friserna på tornets norra sida. Foto JL 2020.

Den övre delen av det romanska nordöstra tornet sett från norr. Nedan till vänster, bågfriiser på långhusets två östliga travéer, varav den bortre utgör den äldsta kyrkans norra tvärskeppsgavel. Friserna rekonstruerade och kompletterade där de skadats av de gotiska fönstren. Till höger korets förhöjda, gotiska, del sedd från norr med krönande bågfriis. Foto JL 2020.

Fönster mot norr till nordöstra tornets sakristia samt det nordöstra tornets romanska östra ljudglugg. Foto JL 2020.

Det nordöstra tornets romanska del före och efter restaureringen. Ljusa stenar utbytta. Foto Carl Curman ca 1890 respektive Gerd Reimers ca 1910, ATA.

Östtornen sedda från västtornet. Till höger förstoring visande den gotiska förhöjningen och att norra tornet är bredare än det södra. Foto JL 2024.

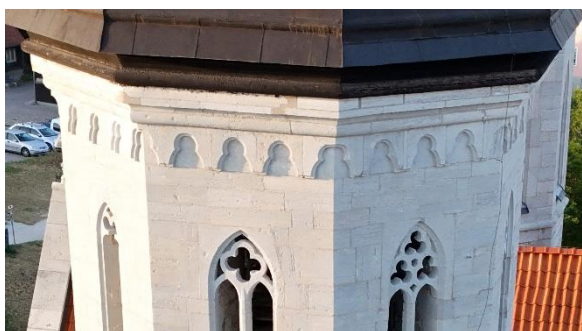
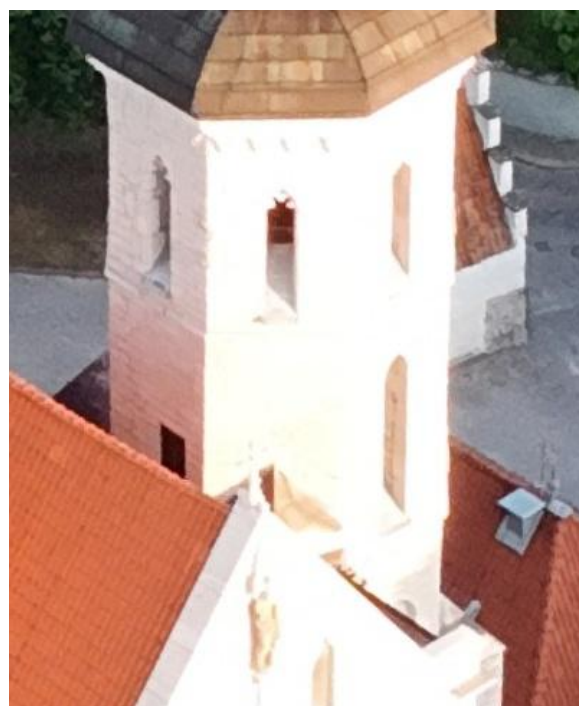
Östtornen sedda från öster med den gotiska förhöjningen. Trappformen i den övre östra gluggen i norra tornet (till höger) saknar motstycke. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

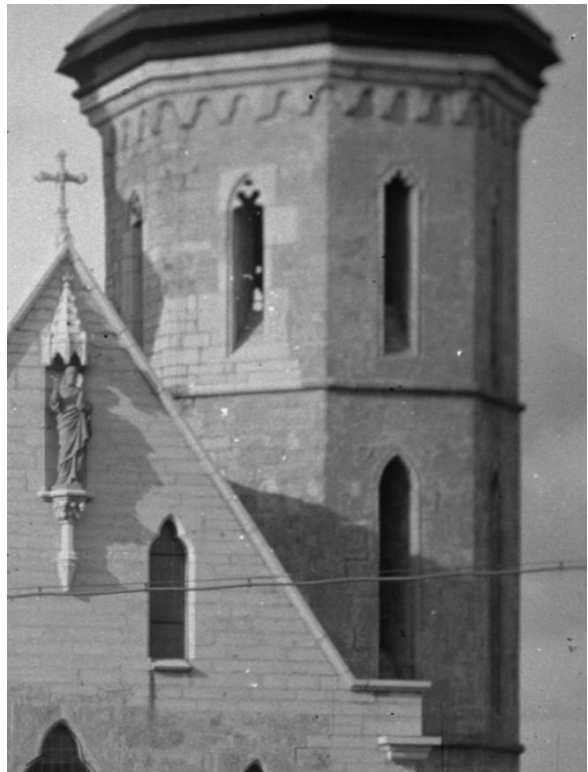
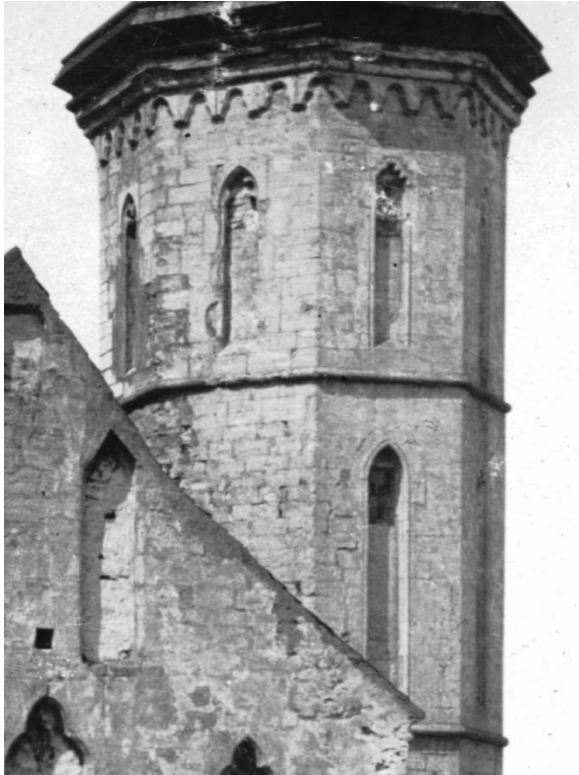
Det nordöstra tornets övre del från sydöst och sydväst. Foto JL 2020 respektive 2024.

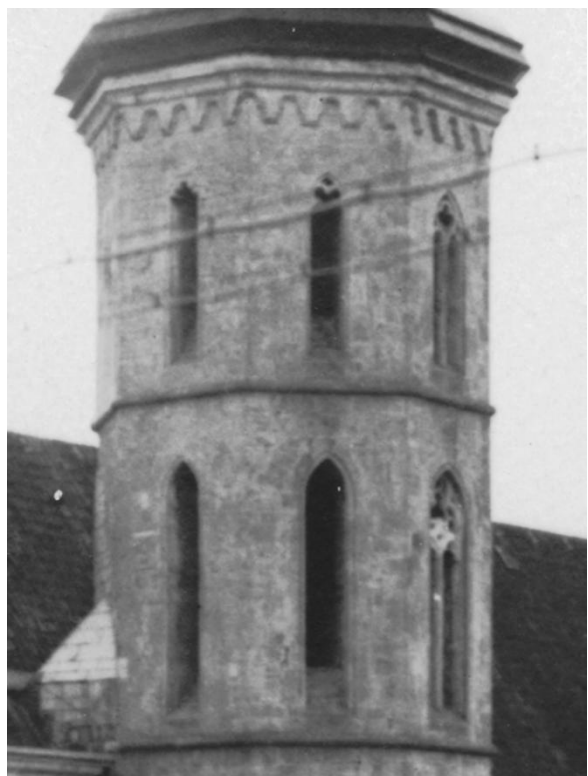
Nordöstra tornets övre del från nordväst. Foto JL 2022 och Pär Malmros 2024, Visby stift.

Sydöstra och nordöstra tornets krönande bågfriser med något olika utformning. Till höger nordöstra tornet ovanifrån från sydöst med utgång till yttertaket. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

Nordöstra tornets övre del före och efter restaureringen 1899-1903. Ljusa partier utbytta. Foto (detaljer) ca 1895 respektive J. W. Hamner 1907, ATA.

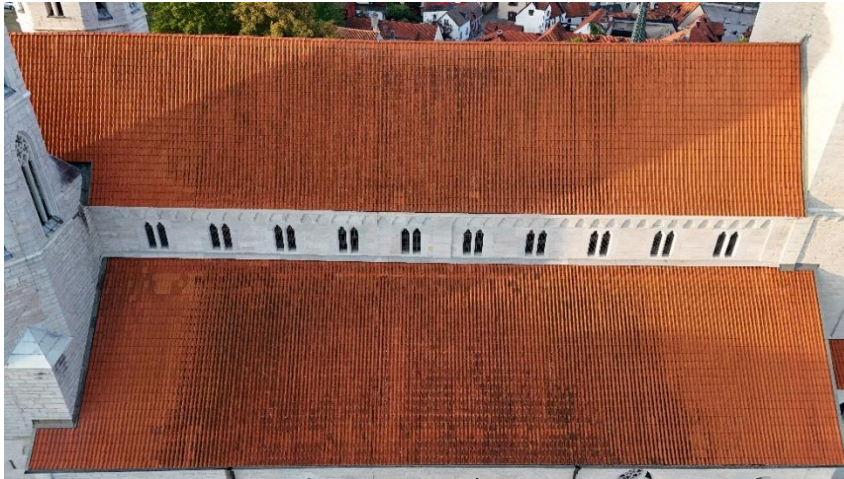
Nordöstra tornets övre del från nordöst före och efter restaureringen 1899-1903. Ljusa partier utbytta. Bilderna visar att de utbygga partierna är få. Foto Carl Curman ca 1890 respektive Gerd Reimers ca 1910, ATA.

Östtornens huvar från nordöst. Foto JL 2020.

Nordöstra tornets huv snett ovanifrån från öster. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

Norra långhustaket ovanifrån.
Foto Pär Malmros 2024,
Visby stift.

Ovan till vänster. Vindens klerestoriefönster från nordöst strax efter restaureringen 1899-1903. De ljusaste partierna utbytta, vilket visar att det norra klerestoriets medeltida öppningar är bättre bevarade än i det södra. Foto Gerd Reimers ca 1910, ATA. Till höger fönstren från nordväst. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift. Nedan till vänster domkyrkan från nordväst före 1899-1903. Sakristian och nordöstra portalen ej medtagna. Modell av Göran Krehl 1897 i domkyrkan. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2005-2010, Visby stift .

Långhusets norra fasad sedd ovanifrån från nordväst. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

Långhusets nordfasad ovanifrån från nordöst före restaureringen 1899-1903. Fasaden var putsad. Foto (detalj) Carl Curman ca 1890, ATA.

Långhusets nordfasad ovanifrån från nordöst strax efter restaureringen 1899-1903. Ljusa partier nyhuggna. Det andra fönstret från öster har helt nyhuggen omfattning, synbarligen inte lika snedfasad som tidigare. Foto (detalj) Gerd Reimers ca 1910, ATA.

Långhusets norra fasad ovanifrån
från nordöst. Foto JL 2018.

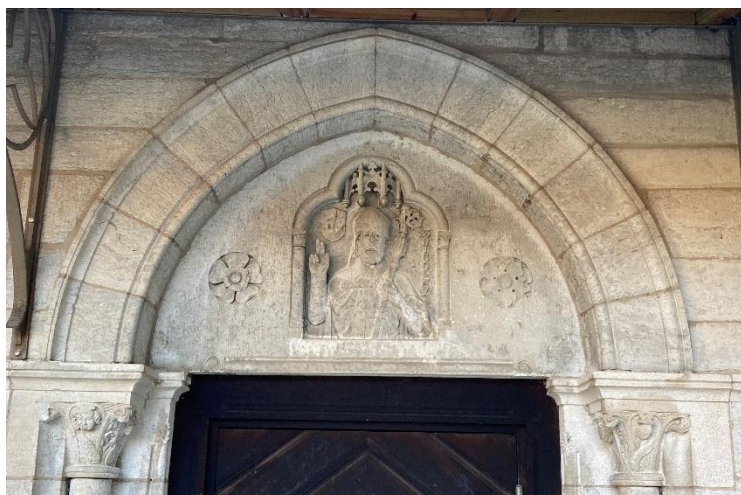
Sakristian, byggd 1899-
1903, sedd ovanifrån
från nordöst, från
sydöst och från
nordväst. Foto Pär
Malmros 2024, Visby
stift, respektive JL 2020
och 2024.
Förbindelsebyggnadens
östra del tillkommen i
slutet av 1920-talet.

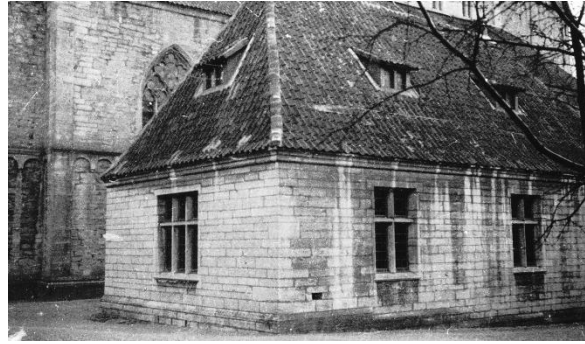
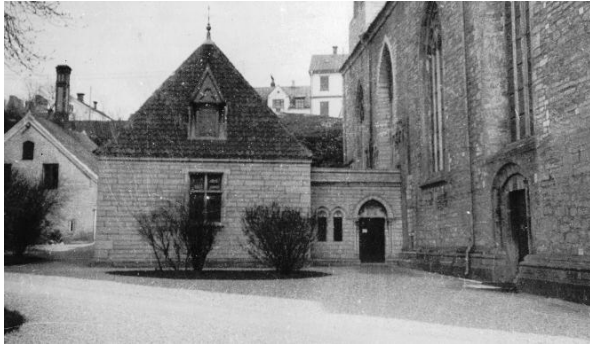
Sakristians östfasad samt fönster och murverk i nordfasaden. Foto JL 2024 respektive 2022.

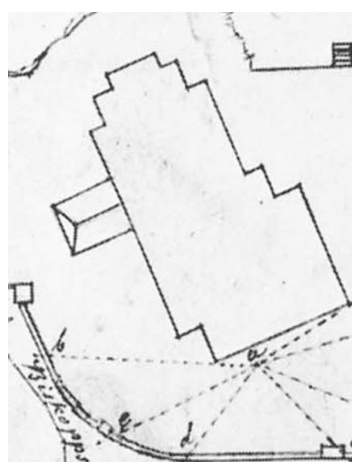
Sakristians
förbindelsebyggnadens
västra fasad med portal
och fönster. Foto JL
2024.

Tympanon i
sakristieportalen. Foto JL
2024.

Sakristian från väster och nordöst i slutet av 1920-talet. Foto Erik Fant 1927, ATA.

Tidigare sakristia, byggd 1774-1778, riven och ersatt 1899-1903, sedd från nordöst samt planform. Foton (detalj) från ca 1890, det nedre till vänster av Carl Curman. Ritning 1863, efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

Fönster från 1300-talet i kyrkans norra fasad. Foto JL 2025 och 2023.

Fönster i kyrkans norra fasad från 1300-talet samt bevarat fönster från långhusets utvidgning vid 1200-talets mitt. Foto JL 2024 respektive 2025.

Västra delen av
långhusets norra fasad.
Foto JL 2020.

Murverket i nedre delen av det utvidgade
långhusets norra fasad nära västra hörnet med
återanvända stenblock från långhusets äldre
murar. Sockeln nyhuggen på 1800-talet. Foto
JL 2022. Nedan långhusets norra portal,
troligen flyttad från det äldre långhuset och
ombyggd, bland annat när fönstret ovanför
förstorades på 1300-talet. Kapitälerna troligen
från 1800-talet. Foto JL 2024.

Norra fasaden och västtornets nedre del från nordväst, snett uppifrån. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

Norra fasaden och tornets nedre del från nordväst före restaureringen 1899-1903. Foto J A Lagergren 1897. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978). Till höger samma vy. Foto JL 2019.

Västtornet sett från nordväst och sydväst. Foto JL 2025 respektive 2024. Upp till den övre bågfrisen sträcker sig tornet som restes i ett sammanhang omkring år 1200. Den murade förhöjningen gjordes 1423 och den nuvarande tornhuven byggdes 1746.

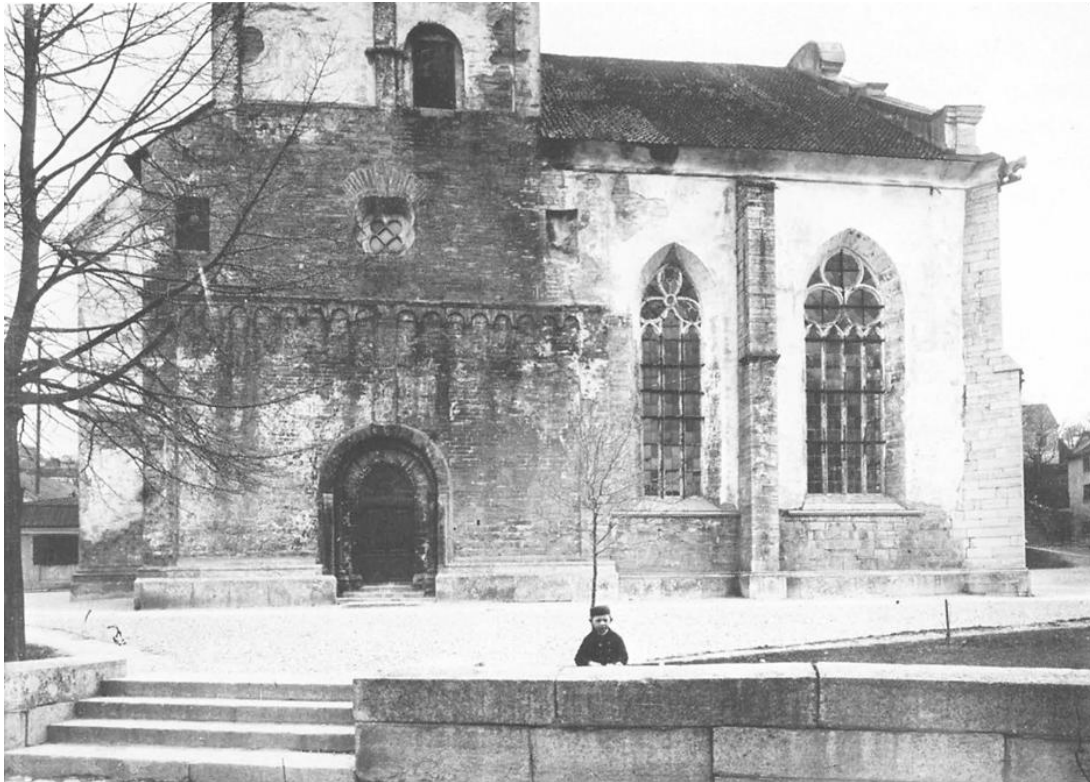
Västtornet från nordväst i belysning som framlyfter dess varierade fasadkaraktär. Foto JL 2024.

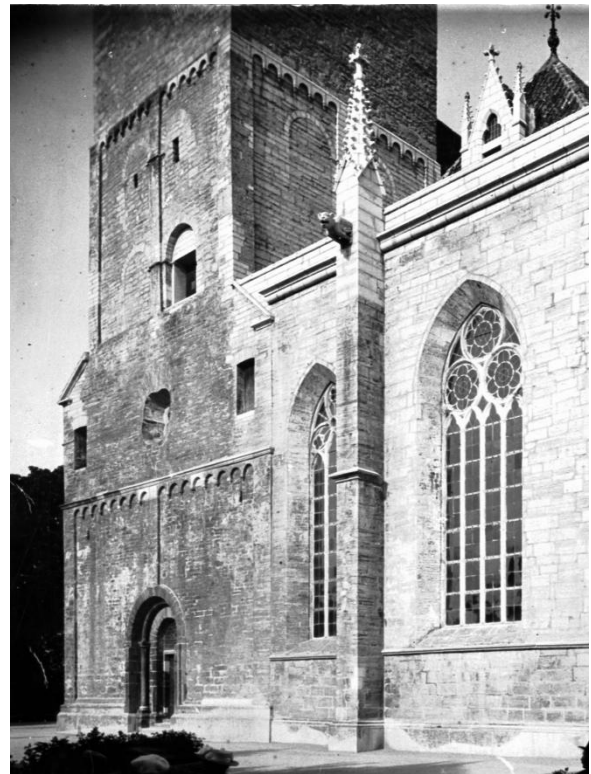
Västtornets nedre del från nordväst, snett ovanifrån, visande den äldre, nedre delen. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift. Övan samma parti i rekonstruktionsmodell av domkyrkans äldsta utformning av Dick Magnusson 1995. Foto JL 2019.

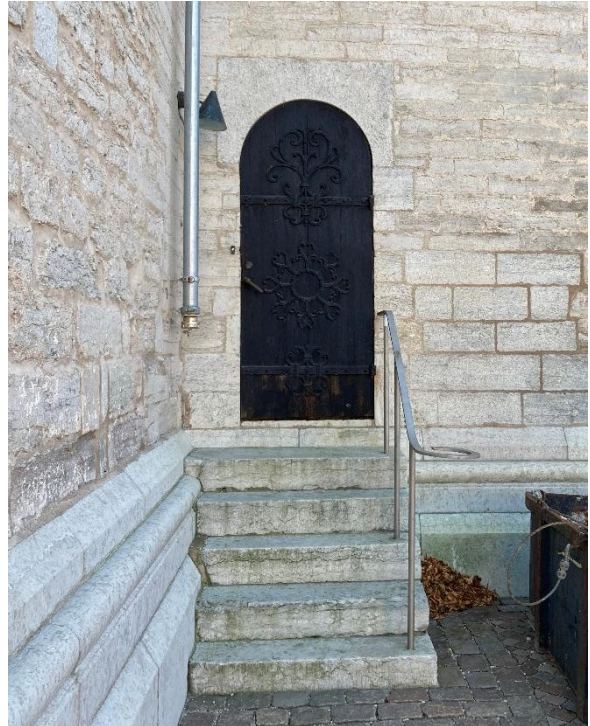
Västtornets nedre del som inbegriper det närmast i helhet bevarade äldsta tornet, sedd från nordväst. Foto JL 2019.

Tornets och Stora kapellets västfasad före restaureringen 1899-1903. Foto J. A. Lagergren 1897. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978).

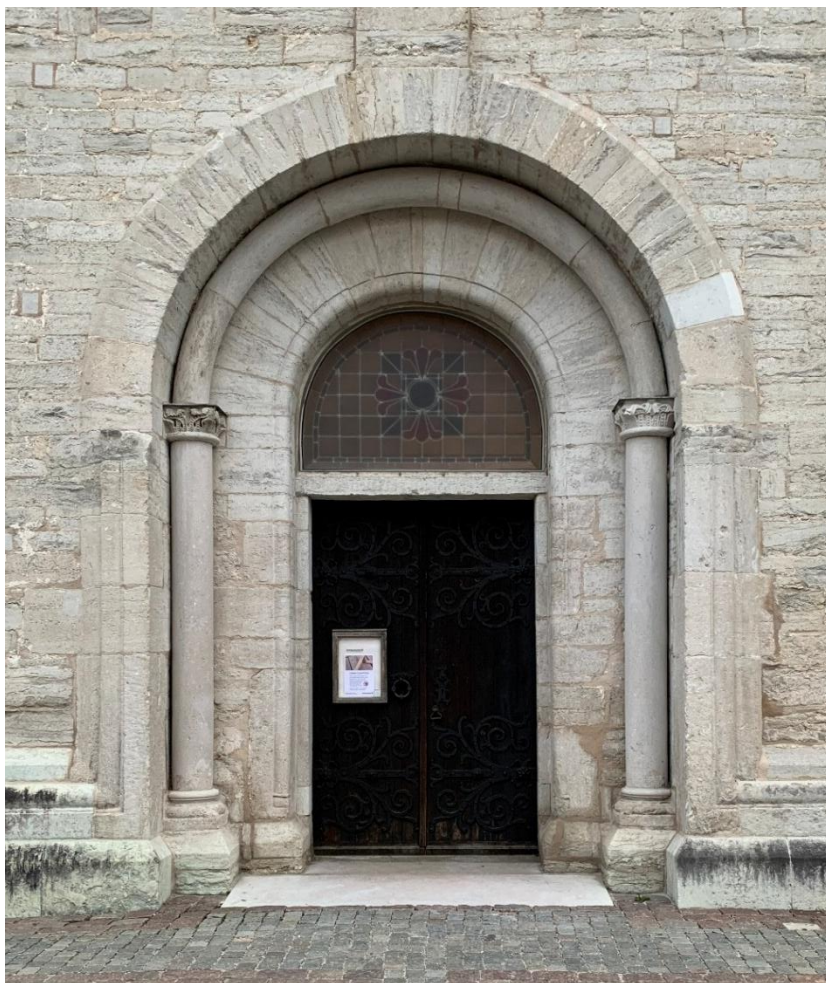
Västfasaden före restaureringen 1899-1903. Modell av Göran Krehl 1897 i domkyrkan. Foto JL 2024. Till höger tornets nedre del som Stora kapellets västfasad efter restaureringen. På tornets nedre del har putsen avlägsnats, murverket mot söder till stor del förnyats, södra galleriets tak rekonstruerats, lastporten fått ny utformning medan portalen, de nedre rundbågsfriserna och det fyrpassformade fönstret till stor del lämnats orörda. Foto J. W. Hamner 1907, ATA.

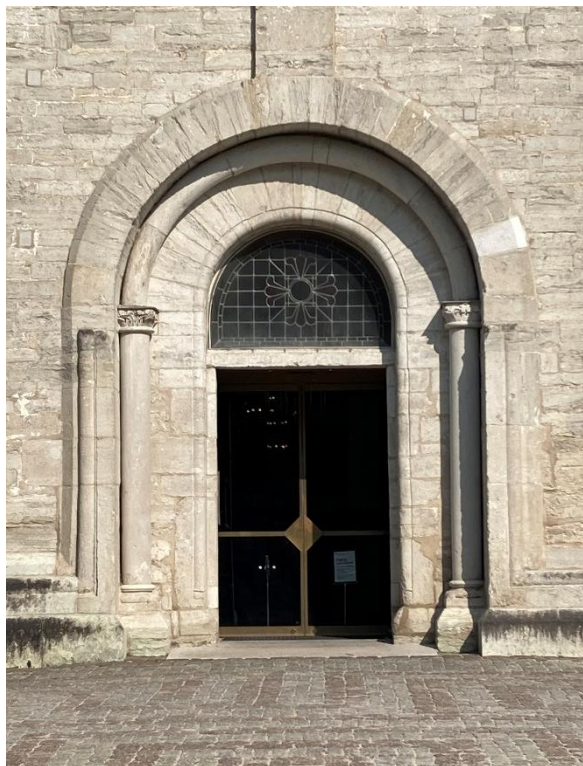
Tornets nedre del upp till galleriet från norr samt ingång utifrån till torntrappan. Foto JL 2024.

Ingången i tornets norra fasad till torntrappan före restaureringen 1899-1903. Foto J. A. Lagergren 1897. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978). Öppningen sekundärt upptagen, senast på 1600-talet, igenmurad under 1700-talet, men återöppnad 1865. Sannolikt fick den då sitt rundbågiga krön att döma av att blocket med bågen är ljusare än omgivande murverk. Fältet som saknar puts markerar sannolikt taket på den bod som en tid låg i detta hörn enligt äldre ritningar.

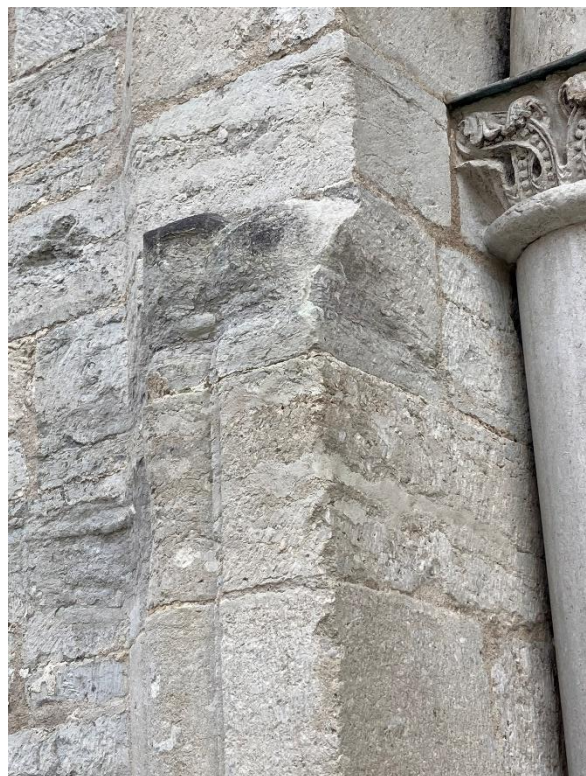

Tornets västportal.
Foto JL 2020. Nedan
till vänster västportalen
i annan belysning sedan
dörrarna ytterdörrarna
ändrats till glasdörrar
ca 2022. Nedan till
höger portalen sedd i
sned vinkel från
sydväst. Foto JL 2024.

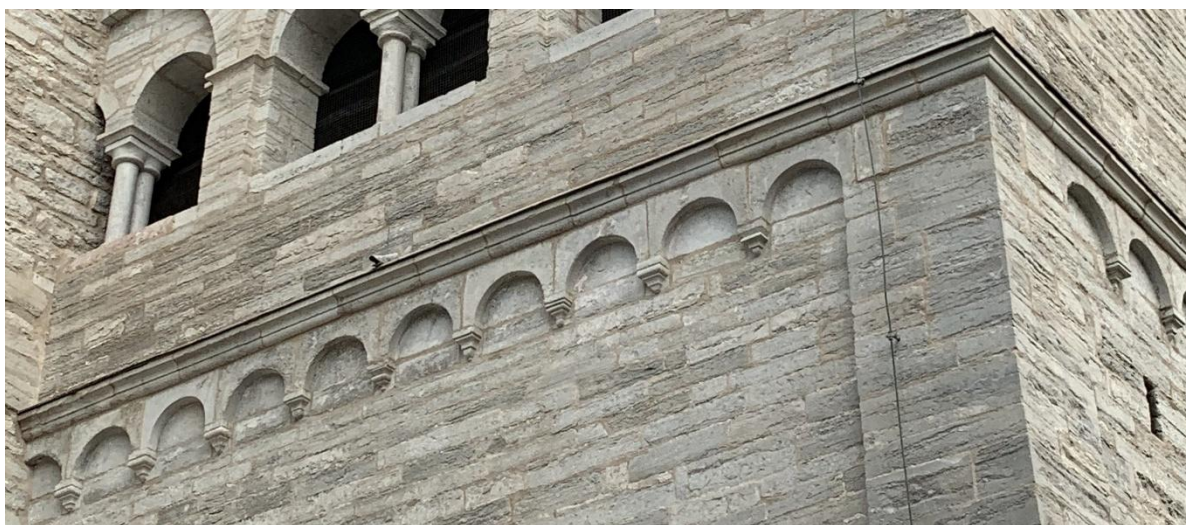

Västportalens norra kapitäl. Foto JL 2024.

Del av västportalens yttre omfattning, formad som sockeln, men tvärt avbruten. Foto JL 2023.

Västtornets nedre bågfris. Ovan i nordfasaden. Till vänster i västfasaden. Nedan i västfasadens norra och mellersta del. Foto JL 2019-2020.

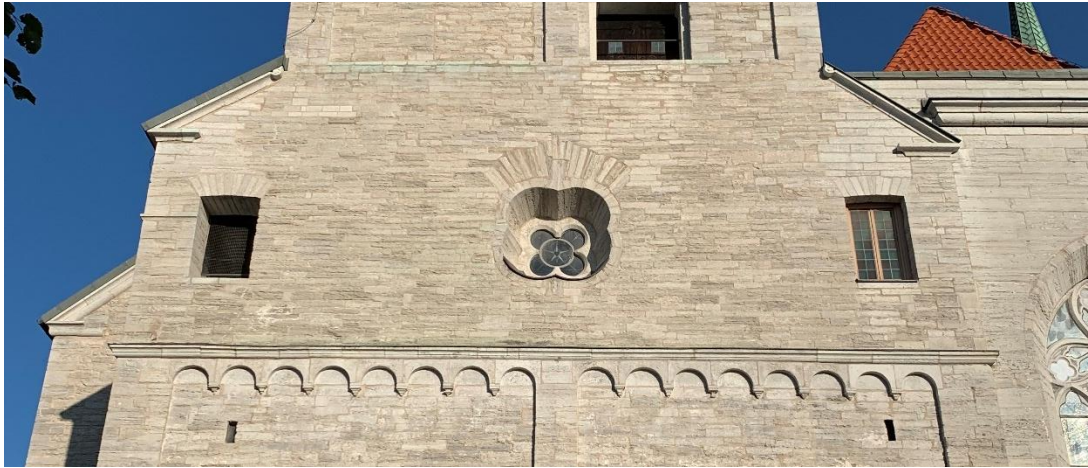
Västtornets gallerivåning från nordväst. Foto JL 2019. Galleriet, som haft en motsvarighet i söder, som är på samma höjd som det fyrpassformiga fönstret in till tornets emporvåning, framstår som en markering i fasaden av en invändiga emporvåningen. Galleriernas placering och form har tagits till förebild för flera andra gotländska kyrkor under 1200- och 1300-talen.

Galleriet sett rakt från norr. Foto JL 2024.

Detaljer av galleriets bågöppningar. Foto JL 2024 och 2019.

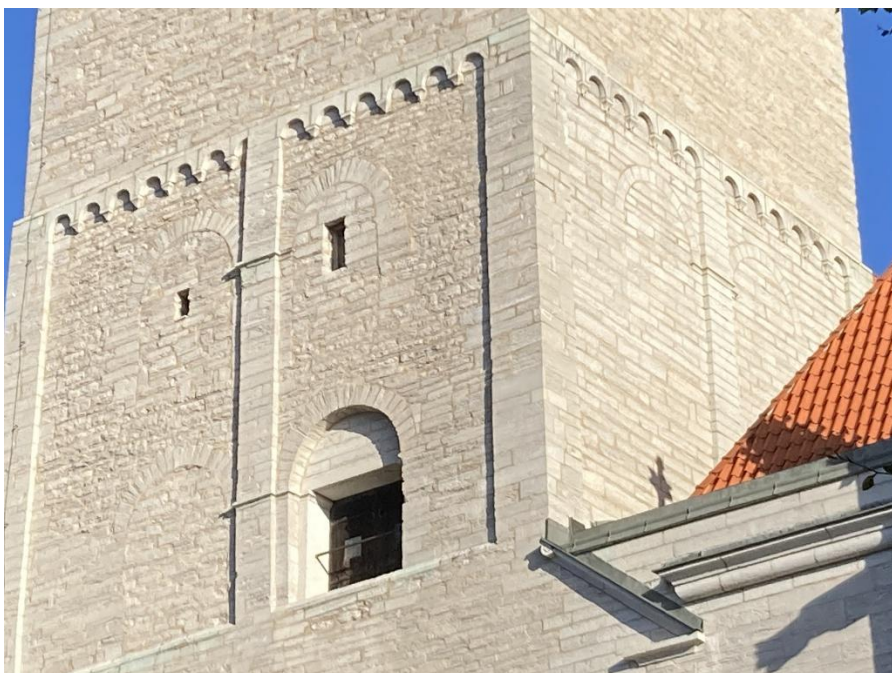
Västtornets västra fasad i nivå med emporvåningen och sidogallerierna i olika belysning. Foto JL 2024. Det fyrpassformade fönstret leder in till emporvåningen. Den rektangulära öppningen till vänster går till norra galleriet. Det rektangulära fönstret till höger är insatt i en motsvarande öppning till det tidigare södra galleriet. Galleriernas taklister rekonstruerade 1899-1903.

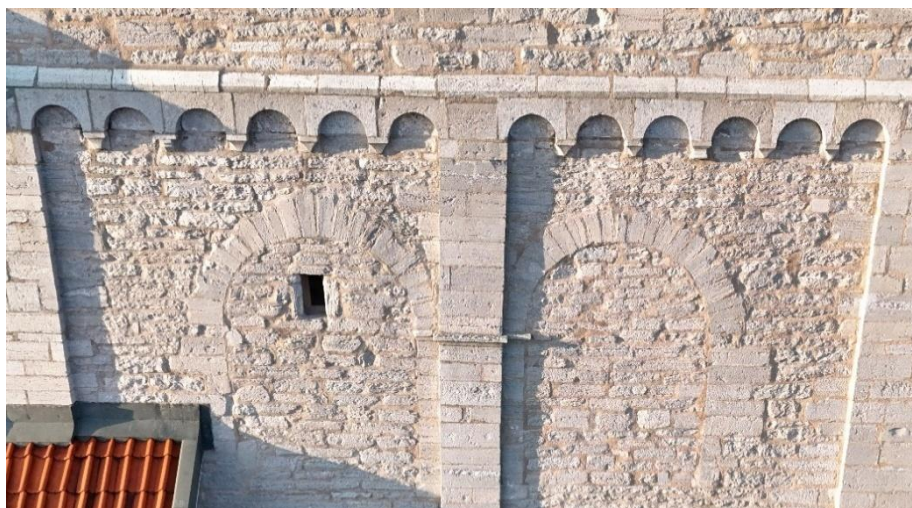

Emporvåningens fyrpassformade fönster med ram huggen i ett stycke. Domkyrkans äldsta bevarade fönsteröppning. Foto JL 2019 och Pär Malmros 2024, Visby stift.

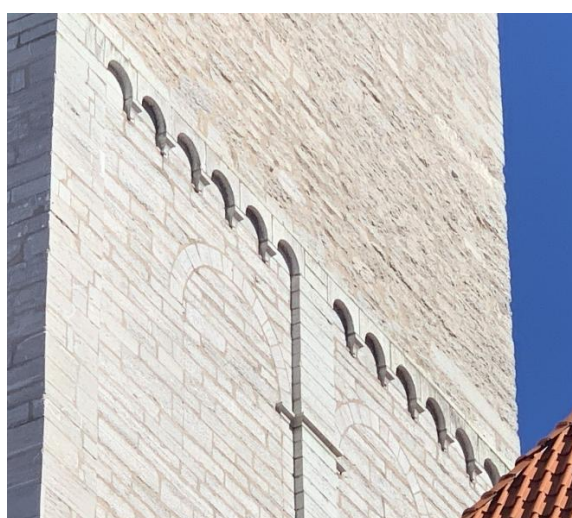
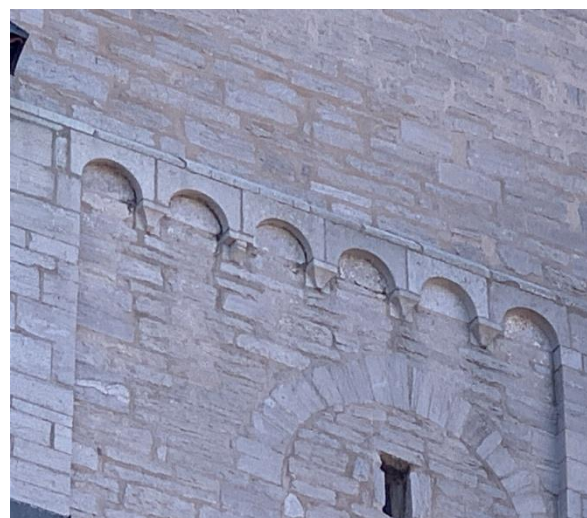

Det äldsta tornets övre del med igenmurade ljudgluggar, två åt norr, fyra åt väster samt två åt söder, där murverket i fasaden, till stor del är rekonstruerat, troligen till följd av tidigare brandskador från Stora kapellets tak. Foto JL 2024. Ljudgluggarna igenmurades troligen vid tornets påbyggnad 1423. Deras spår togs fram och förtydligades vid restaureringen 1899-1903 varvid lastporten som utsparades i en av gluggarna fick sin nuvarande form.

Västtornets övre
rundbågsfris på norra
sidan. Foto Pär
Malmros 2024, Visby
stift.

Västtornets övre rundbågsfris i norra sidans östra del, i norr (till vänster) samt på södra sidan. Murverket i den senare starkt förnyat. Foto JL 2024 och 2025

Tornets övre murade del från norr och sydväst. Foto JL 2024 respektive Pär Malmros 2024, Visby stift.

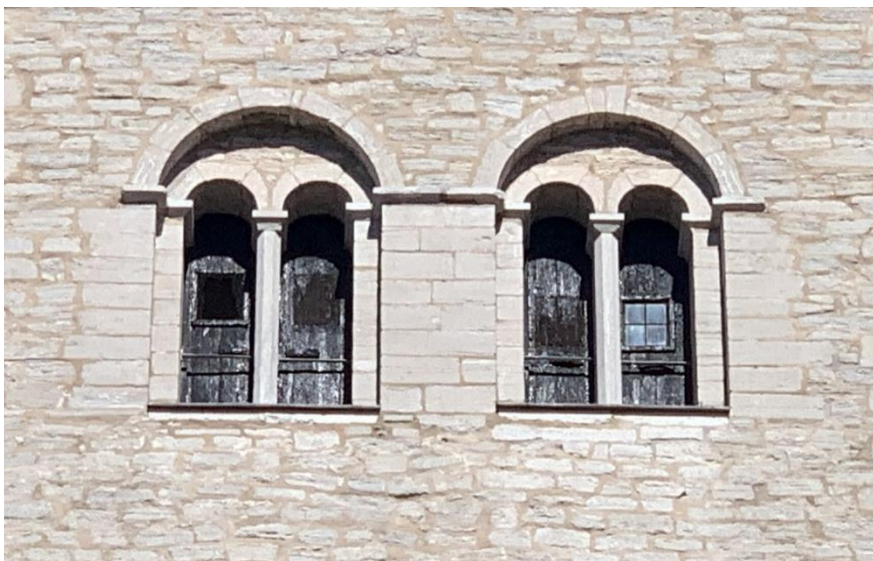
Tornets övre murade del från söder och nordöst. Foto JL 2024 respektive 2025.

Västtornets norra ljudgluggar. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

Västtornets västra ljudgluggar. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

Västtornets södra ljudgluggar. Foto JL 2025.

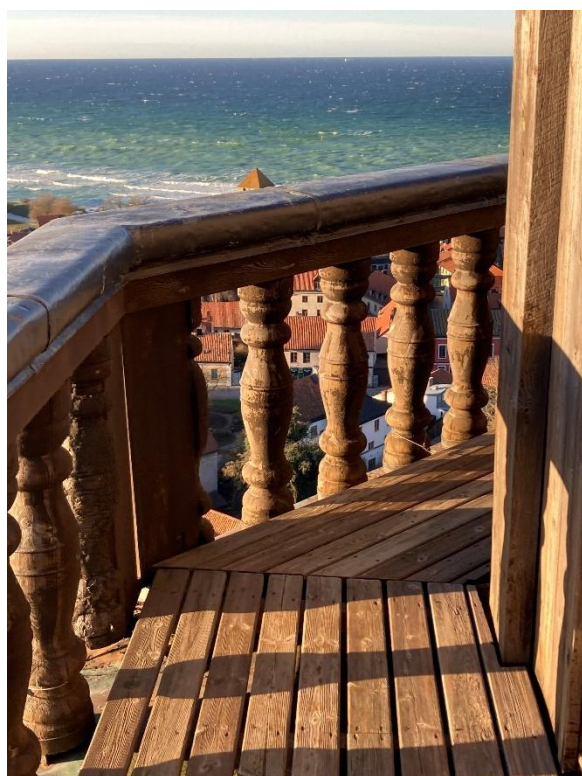
Västtornets huv från sydöst. Foto JL 2020.

Västtornets huv från nordöst och sydväst. Foto JL 2020 respektive 2024.

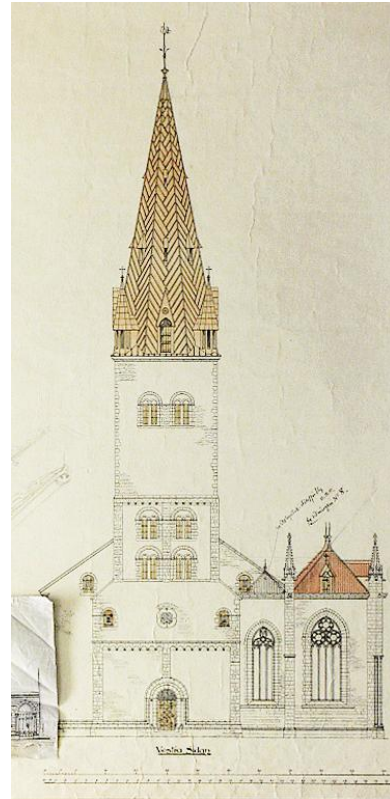
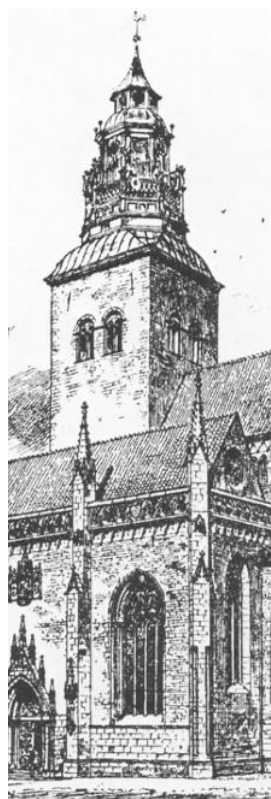
Västtornets lanternin från nordväst snett ovanifrån. Foto Pär Malmros 2024, Visby stift.

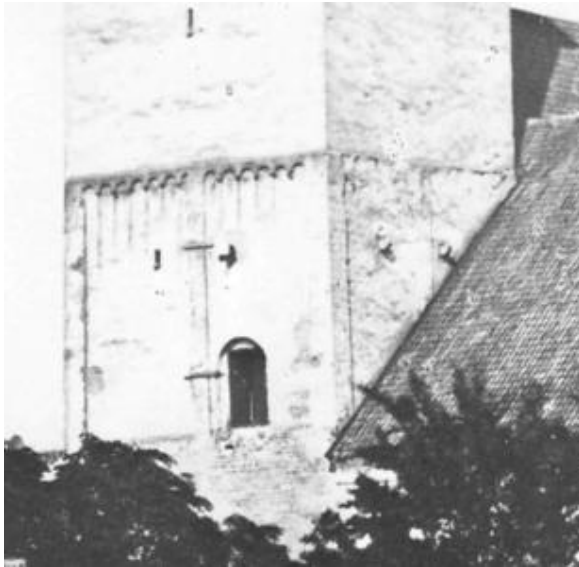
Västtornets lanternin, omgången sedd mot väster samt del av lanterninens södra sida. Foto JL 2024.

Västtornets övre del från sydöst och nordöst före 1899-1903. Foton i ATA, det till vänster av Carl Curman.

Tornkrönet från nordöst efter 1899-1903, innan de sluttande partierna täcktes med kopparplåt 1962-1963. Foto Iwar Anderson 1945, ATA. Till höger idéskisser till västtornets förändring. Axel Herman Hägg 1894-1896. Efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978) respektive Domkyrkans arkiv R II a:7, foto Inventarieinventeringen.

Anslutningen mellan västtornet och Stora kapellets tak före restaureringen 1899-1903. Foton (detaljer) omkring 1880 efter Sveriges Kyrkor 175, Gotland XI:1 (1978) och Olivia Wittberg, ATA.

Anslutningen mellan västtornet och Stora kapellets tak mellan restaureringarna 1899-1903 och 1979-1985 sedd från väster med en takaltan intill tornet med tillgång från södra sidoskeppsvinden. Foto (detalj) ca 1900, ATA. Till höger anslutningen efter att ett tak lades ovanför den tidigare takaltanen 1979-1985 sedd från väster. Foto JL 2025.